

TƏHSİLİN QLOBAL İNKİŞAFINDA PEDAQOGİKA ELMİNİN ROLU
I BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS
Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnalın xüsusi buraxılışı

THE ROLE OF PEDAGOGICAL SCIENCE IN THE GLOBAL DEVELOPMENT OF
EDUCATION
I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
Special issue of the Ancient Land International Scientific Journal

Bakı, Azərbaycan
03 aprel 2026

**TƏHSİLİN QLOBAL İNKİŞAFINDA PEDAQOGİKA
ELMİNİN ROLU
I BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS
Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnalın xüsusi buraxılışı**

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/I/TQİPER/BK/QD/2026>

**THE ROLE OF PEDAGOGICAL SCIENCE IN THE
GLOBAL DEVELOPMENT OF EDUCATION
I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
Special issue of the Ancient Land International
Scientific Journal**

03 aprel 2026

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2706-6185

e-ISSN: 2709-4197

DOI: 10.36719

TOGETHER WE REACH THE GOAL

© Jumalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütələqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© educator.bek@gmail.com

© aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Fərahim SADIQOV, Bakı Elm və Təhsil Mərkəzi / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Sevinc VƏLİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Akif ABBASOV, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Firədin İBRAHİMOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şəki filialı / Azərbaycan

Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYILOV, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Hikmət ƏLİZADƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Humeyir ƏHMƏDOV, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Ləzifə QASIMOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Şəhla ƏLİYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Assoc. Prof. Dr. Şərafət BAXIŞOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Firuzə RZAYEVA, Azərbaycan Dillər İnstitutu / Azərbaycan

PhD. Solmaz CABBAROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

PhD. Sevdə XƏLİLOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

PhD. Vəfa ÇİRAQOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

PhD. Gülarə KƏRİMOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

PhD. Sevdə KƏRİMOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

ORGANIZING COMMITTEE

Chair

Prof. Dr. Farahim SADIGOV, Baku Science and Education Center / Azerbaijan

Vice Chairs

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Executive Secretary

Assoc. Prof. Dr. Sevinj VALIYEVA, Nakhchivan Teachers Institute / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Akif ABBASOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Fireddin IBRAHIMOV, Sheki Branch of Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Intiqam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Hikmat ALIZADE, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Humeyir AHMADOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Lazifa GASIMOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Shahla ALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia

Assoc. Prof. Dr. Sharafat BAKHISHOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Firuza RZAYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

PhD. Solmaz JABBAROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

PhD. Sevda KHALILOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

PhD. Vafa CHIRAGOVA, Baku State University / Azerbaijan

PhD. Gulara KARIMOVA, Baku State University / Azerbaijan

PhD. Sevda KARIMOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Fəxriyyə Cəfərova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>
ceferova.fexriyye@mail.ru

Tahirə Həsənova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-9092-2049>
tahireh37@gmail.com

Müasir pedaqoji konsepsiyalar və qlobal təhsil sisteminin formalaşması

***Açar sözlər:** qlobal təhsil sistemi, mədəni inkişaf, yeni yanaşmalar, pedaqoji konsepsiyalar, beynəlxalq əməkdaşlıq*

***Keywords:** global education system, cultural development, new approaches, pedagogical concepts, international cooperation*

Müasir dövrdə təhsil sistemi cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni inkişafının ən mühüm amillərindən biri hesab olunur. Qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi, informasiya texnologiyalarının geniş yayılması və bilik iqtisadiyyatının formalaşması təhsil sistemində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Bu dəyişikliklər pedaqogika elminin inkişafına da ciddi təsir göstərmiş və təhsilin məzmunu, məqsədi və təşkili ilə bağlı yeni konsepsiyaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Müasir pedaqoji konsepsiyalar qlobal təhsil sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayaraq təhsil prosesinin daha çevik, innovativ və tələbəyönümlü şəkildə qurulmasına imkan yaradır.

Bəs qlobal təhsil nədir?

Mütəxəssislər bu suala belə cavab verirlər. “Qlobal” sözünün tərcüməsinə istinad edərək qeyd edilir ki, qlobal təhsil yer kürəsi üzərində mövcud olan təhsilə ümumi baxış, bu

təhsilin üstün, əhəmiyyət kəsb edən insürlərinə integrasiya kimi başa düşülməlidir (Bədiyev, 2018).

Bu mənada, təhsilin qloballaşması şərti olaraq iki yerə ayrılır:

1. Ümumi orta təhsilin qloballaşması;
2. Ali təhsilin qloballaşması.

Qloballaşma şəraitində müxtəlif ölkələrin təhsil sistemləri arasında qarşılıqlı əlaqə və integrasiya daha da güclənmişdir. Bu proses təhsil sahəsində beynəlxalq standartların və ortaq prinsiplərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Müasir təhsil sistemi yalnız milli çərçivədə deyil, eyni zamanda qlobal miqyasda inkişaf edən dinamik bir sistem kimi çıxış edir. Bu baxımdan pedaqogika elmi yalnız tədris metodlarının təkmilləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də qlobal təhsil mühitinin formalaşmasına təsir göstərən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Demək ki, təhsil sadəcə qloballaşmaya adaptasiya və yaxud integrasiya problemi üçün bir vasitə deyil, o, həm də qloballaşmanın yaratdığı problemləri aradan qaldırmaq üçün bir vasitədir (Mustafayeva, 2023).

Müasir pedaqoji konsepsiyalar təhsil prosesində insan amilini ön plana çəkir və fərdin hərtərəfli inkişafını əsas məqsəd kimi müəyyən edir. Ənənəvi pedaqoji yanaşmalarda əsas diqqət biliklərin ötürülməsinə yönəldildiyi halda, müasir pedaqoji yanaşmalarda şagird və tələbələrin yaradıcı potensialının inkişaf etdirilməsi, onların müstəqil düşünmə və tədqiqat aparma bacarıqlarının formalaşdırılması əsas prioritetlərdən biri hesab olunur. Bu yanaşma təhsil prosesinin yalnız informasiya ötürülməsi ilə məhdudlaşmadığını, eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət etdiyini göstərir.

Müasir pedaqoji konsepsiyaların formalaşmasında konstruktivizm, humanist pedaqogika və tələbəyönümlü təlim modelləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu konsepsiyalara görə bilik hazır

formada təqdim edilmir, əksinə, öyrənənlər tərəfindən aktiv fəaliyyət və təcrübə nəticəsində mənimsənilir. Bu prosesdə müəllim yalnız məlumat verən şəxs kimi deyil, daha çox təlim prosesini istiqamətləndirən və şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətinə dəstək verən fasilitator kimi çıxış edir. Bu yanaşma tələbə və şagirdlərin təhsil prosesində aktiv iştirakını təmin edir və onların məsuliyyət hissini artırır.

Müasir təhsil sistemində interaktiv və innovativ təlim metodlarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu metodlar şagird və tələbələrin təlim prosesinə daha fəal şəkildə cəlb olunmasına imkan yaradır. Layihə əsaslı təlim, problem yönümlü öyrənmə, tədqiqat fəaliyyəti və qrup işləri kimi metodlar müasir pedaqoji yanaşmaların əsas elementlərindən biri hesab olunur. Bu metodların tətbiqi tələbə və şagirdlərin yalnız nəzəri bilik əldə etməsinə deyil, həm də praktiki bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Qlobal təhsil sisteminin formalaşmasında informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının rolu olduqca böyükdür. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı təhsil prosesinin təşkili və idarə olunmasında yeni imkanlar yaratmışdır. Onlayn təhsil platformaları, elektron kitabxanalar, virtual laboratoriyalar və digər rəqəmsal resurslar təhsilin daha əlçatan və səmərəli olmasına şərait yaradır. Bu texnologiyalar vasitəsilə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan insanlar eyni təhsil resurslarından istifadə edə bilir və beynəlxalq təhsil mühitinə qoşula bilirlər.

Son illərdə distant və hibrid təhsil modellərinin geniş yayılması da qlobal təhsil sisteminin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Bu modellər təhsil prosesinin məkan və zaman məhdudiyyətlərindən asılı olmadan həyata keçirilməsinə imkan verir. Xüsusilə qlobal pandemiya dövründə distant təhsil modeli bir çox ölkələrdə əsas təhsil forması kimi tətbiq olunmuş və bu sahədə yeni pedaqoji yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu təcrübə göstərdi ki, müasir pedaqogika

texnologiya ilə inteqrasiya olunaraq daha çevik və davamlı təhsil sistemi yarada bilər.

Müasir pedaqoji konsepsiyaların mühüm istiqamətlərindən biri də inklüziv təhsilin inkişafıdır. Inklüziv təhsil bütün insanların, o cümlədən xüsusi təhsil ehtiyacları olan şəxslərin bərabər təhsil imkanlarına malik olmasını nəzərdə tutur. Bu yanaşma sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanır. Inklüziv təhsil mühiti tələbə və şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların potensialının maksimum səviyyədə inkişafına şərait yaradır. Müasir pedaqogika inklüziv təhsilin həyata keçirilməsi üçün diferensial təlim metodlarının və fərdiləşdirilmiş yanaşmaların tətbiqini dəstəkləyir.

Qlobal təhsil sisteminin inkişafında müəllimlərin rolu da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir pedaqoji yanaşmalar müəllimdən yüksək peşəkarlıq, yaradıcılıq və innovativ düşüncə tələb edir. Müəllimlər yalnız bilik ötürən şəxs deyil, həm də təhsil prosesinin təşkilatçısı, tədqiqatçısı və rəhbəri kimi çıxış etməlidirlər. Bu baxımdan müəllimlərin peşəkar inkişafı və davamlı təhsili qlobal təhsil sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Müasir təhsil sistemində pedaqoji innovasiyaların tətbiqi də böyük əhəmiyyət daşıyır. İnnovativ yanaşmalar təhsil prosesinin daha effektiv və maraqlı olmasına kömək edir. Müxtəlif interaktiv metodların tətbiqi şagirdlərin təlim prosesinə olan marağını artırır və onların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına şərait yaradır. Bu yanaşma təhsil prosesində motivasiyanın artmasına və öyrənmə nəticələrinin yaxşılaşmasına səbəb olur.

Təhsilimizə olan diqqət və qayğının nəticəsidir ki, bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmış, təhsilimizin inkişafını şərtləndirən qərar və proqramlar qəbul olunmuşdur. Bu tarixi sənədlər sırasında “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, eyni zamanda, “Azərbaycan Respublikasında

təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” konseptual sənəd kimi daha çox diqqət çəkir (Cəfərova, 2025, s. 35).

Qlobal təhsil sisteminin inkişafında beynəlxalq əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Müxtəlif ölkələr arasında həyata keçirilən təhsil proqramları, akademik mübadilə layihələri və birgə elmi tədqiqatlar təhsil sahəsində bilik və təcrübə mübadiləsini gücləndirir. Bu cür əməkdaşlıq sayəsində tələbələr və müəllimlər fərqli təhsil mühitləri ilə tanış olur, yeni tədris metodlarını öyrənir və onları öz ölkələrinin təhsil sistemində tətbiq etmək imkanı əldə edirlər. Nəticədə müxtəlif dövlətlərin təhsil modelləri qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir və daha səmərəli, müasir yanaşmalara əsaslanan təhsil sistemlərinin formalaşmasına şərait yaranır.

Bundan əlavə, beynəlxalq təşkilatlar və qlobal təhsil layihələri də bu prosesdə mühüm rol oynayır. Onların həyata keçirdiyi proqramlar təhsil sahəsində innovasiyaların yayılmasına, keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsinə və ölkələr arasında əməkdaşlığın daha da güclənməsinə kömək edir. Beləliklə, beynəlxalq əməkdaşlıq qlobal təhsil mühitinin inkişafına, elmi biliklərin geniş yayılmasına və gələcək nəsillərin daha keyfiyyətli təhsil almasına mühüm töhfə verir.

Müasir pedaqoji konsepsiyalar təhsilin yalnız akademik biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmadığını göstərir. Təhsil, eyni zamanda, sosial dəyərlərin formalaşdırılması, vətəndaş məsuliyyətinin inkişaf etdirilməsi və mədəniyyətlərarası dialoqun təşviq edilməsi baxımından da mühüm rol oynayır. Bu baxımdan təhsil sistemi cəmiyyətin sosial və mədəni inkişafının əsas sütunlarından biri hesab olunur.

Müasir dünyada təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də tələbələrin gələcək əmək bazarına hazırlanmasıdır. Texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində bir çox peşələr dəyişir və yeni peşə sahələri meydana çıxır. Bu şəraitdə təhsil sistemi tələbələrə yalnız mövcud bilikləri deyil,

həm də dəyişən şəraitə uyğunlaşmaq bacarığını aşılamağa çalışır. Tənqidi düşünmə, problemlərin həlli, yaradıcılıq və əməkdaşlıq kimi bacarıqlar müasir təhsil sisteminin əsas prioritetləri hesab olunur.

Pedaqogika elmi bu proseslərin nəzəri və metodoloji əsaslarını formalaşdırır. Müasir pedaqoji konsepsiyalar təhsil sisteminin davamlı inkişafını təmin etmək üçün yeni metod və yanaşmaların tətbiqini təşviq edir. Bu konsepsiyalar təhsil prosesinin humanist prinsiplər əsasında qurulmasını və öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını əsas götürür.

Demək olar ki, müasir pedaqoji konsepsiyalar qlobal təhsil sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu konsepsiyalar təhsil prosesinin məzmununun yenilənməsinə, tədris metodlarının modernləşdirilməsinə və təhsil mühitinin daha demokratik və inklüziv şəkildə qurulmasına şərait yaradır. Texnologiyanın inkişafı, beynəlxalq əməkdaşlıq və innovativ pedaqoji yanaşmalar gələcəkdə də qlobal təhsil sisteminin inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən biri olacaqdır. Müasir pedaqogika qlobal çağırışlara uyğun olaraq inkişaf edərək daha effektiv və davamlı təhsil sisteminin qurulmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Bədiyev, S. (2018, 6 fevral). *Qlobal təhsil siyasətinin mahiyyəti*.
<https://tehsiljurnali.az/mektebmuellim/616-qlobal-təhsil-siyastinin-mahiyyeti.html>
2. Cəfərova, F. (2025, 30 dekabr). Müasir təhsilin əsas hədəfi-innovativ yanaşma. *Elmi İş: beynəlxalq elmi jurnal*, 34–37.
3. Mustafayeva, X. (n.d.). *Qloballaşma şəraitində dəyişəndəyərlər və yeni təhsil paradigması*.
<https://medeniyyetdunyasi.az/wp-content/uploads/2023/11/>

Sevinc Vəliyeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0000-0710-6324>
veliyeva_1979@bk.ru

Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllimlərin peşəkar dayanıqlığının rolu

***Açar sözlər:** peşəkar dayanıqlılıq, psixoloji dayanıqlılıq, pedaqoji fəaliyyət, ali təhsil, tədris keyfiyyəti*

***Keywords:** professional stability, psychological stability, pedagogical activity, higher education, teaching quality*

Müasir ali təhsil sistemi qloballaşma, rəqəmsallaşma və akademik rəqabətin artması ilə səciyyələnir. Bu dəyişikliklər pedaqoji fəaliyyətin strukturuna və məzmununa bilavasitə təsir göstərir. Təhsilin belə bir şəraitdə inkişafı pedaqoji fəaliyyətdən çeviklik, innovativ yanaşma və yüksək peşəkarlıq tələb edir. Peşəkarlıq isə müəllimin fəaliyyət strukturunun əsasını təşkil edir. Müəllim hazırlığında və müəllimin peşəkar fəaliyyətində diqqət yetirilən bu məsələ respublikamızın təhsil siyasətində əsas yerlərdən birini tutan problemlərdən biridir. Müəllim peşəsinin daha nüfuzlu, müəllim əməyinin daha maraqlı, daha məzmunlu və daha səmərəli olması üçün müəllimin peşəkarlığı əsas şərtidir. Onun peşəkarlığı, peşə səriştəsi təhsilalanların daha yaxşı nəticə əldə etməsinə şərait yaradır. Bu isə təhsil prosesində zəruri bilik, bacarıq və vərdislər qazanmalarına, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə daha mükəmməl yiyələnmələrinə, rəqabətqabiliyyətli mütəxəssislər kimi formalaşmalarına, hər bir vətəndaşın cəmiyyətin layiqli üzvü kimi tərbiyə olunmalarına, milli və ümumbəşəri dəyərləri mənimsəmələrinə əlverişli zəmin yaradır.

Ali təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlər də yalnız bilik ötürən deyil, eyni zamanda tədqiqatçı, mentor və innovativ olaraq təlim metodlarının səmərəli tətbiqçisi kimi çıxış edirlər. Bu çoxşaxəli fəaliyyət mühiti müəllimlərin peşəkar dayanıqlığının əhəmiyyətini artırır.

Pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyəti yalnız metodik hazırlıq və fənn biliyi ilə deyil, həm də müəllimin emosional sabitliyi, motivasiya səviyyəsi və dəyişən şəraitə uyğunlaşma bacarığı ilə müəyyən olunur. Buna görə də müəllimlərin peşəkar dayanıqlığı ali təhsildə keyfiyyət təminatının mühüm komponentlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Məqsədimiz ali təhsil müəssisələrində pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllimlərin peşəkar dayanıqlığının rolunu müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə səmərəli inkişaf mexanizmlərini diqqət mərkəzinə gətirməkdir.

Müəllimin peşə fəaliyyəti zamanı qarşılaşdığı çətinliklərə, stress amillərinə və dəyişikliklərə uyğunlaşma, fəaliyyətini davamlı şəkildə qoruma bacarığı peşəkar dayanıqlıqdan irəli gəlir. Bu anlayış emosional sabitlik, motivasiya və daxili resurslar, problemlərin konstruktiv həlli bacarığı, özünüinkişaf meyli kimi komponentləri əhatə edir.

Ali təhsil mühitində müəllimin dayanıqlığı onun təlim prosesində çevik metod seçməsi, tələbələrə səmərəli ünsiyyət qurması və akademik çətinliklərə baxmayaraq keyfiyyətli tədris aparması ilə özünü göstərir.

Pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyəti isə tədris metodlarının səmərəliliyi, tələbə mərkəzli yanaşma, innovativ və interaktiv metodların tətbiqi, qiymətləndirmə prosesinin obyektivliyi, akademik etikaya riayət etmə kimi meyarlarla səciyyələnir:

Apardığımız tədqiqat və araşdırmalardan görünür ki, emosional sabitliyə və yüksək peşəkar dayanıqlığa malik müəllimlər daha çox interaktiv metodlardan faydalanır, tələbə

motivasiyasını yüksəldə bilir və tədris prosesində kreativ yanaşma nümayiş etdirirlər.

Peşəkar dayanıqlıq pedaqoji fəaliyyətə bir sıra istiqamətlərdə təsir göstərir. Onların üzərində dayanaq:

* Dayanıqlı müəllim mürəkkəb akademik və ya təşkilati şəraitdə belə təlimin keyfiyyətini qoruyur.

* Emosional sabitlik empatiyanı və kommunikasiya bacarıqlarını gücləndirir.

* Dəyişikliklərə açıq olmaq və yeni metodları tətbiq etmək bacarığı artır.

* Daxili motivasiya yüksək olduqda pedaqoji fəaliyyət daha məqsədyönlü və səmərəli olur.

Davamlı pedaqoji təlim və ixtisasartırma proqramları, akademik mentorluq sistemi, reflektiv tədris praktikasının təşviqi, tədris yükünün optimallaşdırılması, kollegial əməkdaşlıq mühitinin formalaşdırılması ali təhsil müəssisələrində müəllimlərin peşəkar dayanıqlığını artırmaq üçün həmin pedaqoji mexanizmlər tətbiq oluna bilər.

Tezis nəzəri-analitik xarakter daşıyır və müqayisəli yanaşma əsasında peşəkar dayanıqlıq və pedaqoji keyfiyyət arasındakı əlaqə müəyyənləşdirilmişdir.

Təhlil nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, müəllimlərin peşəkar dayanıqlıq səviyyəsi yüksəldikcə pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyət göstəricilərində müsbət dinamika müşahidə edilir. Təhlil göstərir ki, ali təhsil müəssisələrində pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyəti müəllimlərin peşəkar dayanıqlığı ilə sıx bağlıdır. Peşəkar dayanıqlıq pedaqoji səmərəliliyin, innovativ yanaşmaların və tələbə məmnunluğunun əsas şərtlərindən biridir.

Ali təhsil sistemində davamlı keyfiyyət təminatı üçün müəllimlərin psixoloji və pedaqoji resurslarının gücləndirilməsi prioritet istiqamət kimi müəyyən edilməlidir. Bu isə sistemli pedaqoji inkişaf strategiyalarının tətbiqini zərurətə çevirir.

Yaqub Səmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ağcabədi filialı

tarix üzrə fəlfəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0002-1584-9317>

yaqub.semedov634@mail.ru

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində metodik dəstəyin rolu

***Açar sözlər:** təhsil, tədris prosesi, təlim texnologiyası, keyfiyyət, metodik dəstək*

***Keywords:** education, educational process, training technology, quality, methodological support*

Müasir dövrdə təhsilimizin keyfiyyətinin yüksəldilməsində metodik dəstəyin rolu danılmazdır. Təhsilin bu mühüm istiqaməti həm təhsilverənlərdə mükəmməl bilik və bacarıqların formalaşmasını stimullaşdırır, həm də yeni pedaqoji üsulların qavranılmasına, tətbiqinə müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə, bu dəstək tədris prosesinə yeni yanaşmaları, fənlərarası əlaqələri gücləndirməyi və müvafiq metodları seçməyi, tətbiq etməyi özündə ehtiva edir (Əsədova, 2025, s. 39).

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində motivasiyanın rolunu və dərsin planlaşdırmasını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, tədrisin bu mühüm cəhəti təfəkkürün inkişafı ilə yanaşı, təhsilin də keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm təsir göstərir (Sadıqova, 2021, s. 75).

Müəllimin metodik səviyyəsinin, tədrislə bağlı zəruri pedaqoji bacarıqların və təhsilverənlərin peşəkarlığının artırılması da təhsil sahəsində müsbət keyfiyyət dəyişikliklərinə mühüm töhfələr verir (Təlim keyfiyyətinin, 2021).

Tədris prosesində İKT-dən və digər təlim vasitələrindən səmərəli istifadə də təlimin keyfiyyətinin artırılmasında müsbət rol oynayır. Yeni təlim texnologiyalarının, xüsusilə də, müxtəlif internet resurslarının, multimedia vasitələrinin tədris prosesinə daha geniş tətbiqi də bu baxımdan təhsilimizin qarşısına (Camıyeva, 2016) məsul vəzifələr qoyur.

Bütövlükdə, təhsildə yüksək keyfiyyət dəyişikliyinin əldə olunması üçün ilk növbədə aşağıdakı pedaqoji prinsiplərin dəyərləndirilməsinə zəruri ehtiyac duyulur:

-təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin təmin olunmasına zəmanət verən demokratik təhsil sisteminin yaradılması;

-şəxsiyyətin maraq və qabiliyyətlərini nəzərə alan, təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsi;

-təhsil proqramlarının məzmununa və təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinə görə rəqabətə davamlı təhsil səviyyəsinin formalaşdırılması (Məmmədova, 2020, s. 23).

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi davamlı olaraq müəllim peşəkarlığının artırılması, müasir interaktiv metodların tətbiqi, texnoloji resurslardan istifadə və təhsilənlər üçün əlverişli təlim mühitinin yaradılması şəraitində mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Camıyeva, S. (2016, 6 oktyabr). *Yeni təlim metod və texnologiyaların və İKT-dən istifadə təlim-tərbiyə keyfiyyətini axtaran vasitə kimi*.
<https://www.mektebgushesi.az/2016/10/06/yeni-telim-metod-ve-texnologiyaların-ve-ikt-dən-istifadə-təlim-tərbiyə-keyfiyyətini-axtaran-vasitə-kimi/>
2. Əsədova, A. (2025). Təhsilin keyfiyyətinin artırılmasında metodik dəstəyin əhəmiyyəti. *Azərbaycan məktəbi (elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal)*. № 2(711), 39–48.

3. Məmmədova, L. (2020). Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi haqqında. *Məktəbəqədər və ibtidai təhsil (elmi-metodik jurnal)*. №3/232, 20–28.
4. Sadıqova S. (2021). Təhsildə əsas keyfiyyət faktorları. *Azərbaycan məktəbi (elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal)*. №2, 73–80.
5. Təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllimin metodik səviyyəsinin rolu. (08.07.2021).
<https://tehsiljurnali.az/mektebmuellim/2404-tlim-keyfiyyatinin-yuksldilmsind-mullimin-metodik-sviyyesinin-rolu.html>.

Nəzakət Yusifova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0008-5357-7096>

yusifovanezak233@ndu.edu.az

Süni intellektin psixologiyanın inkişafına təsiri

***Açar sözlər:** süni intellekt, psixologiya, emosiyaların tanınması, insan-robot qarşılıqlı təsiri, etik problemlər*

***Keywords:** artificial intelligence, psychology, emotion recognition, human-robot interaction, ethical issues*

XXI əsrdə texnologiyanın inkişafı ilə psixologiya elmində yeni yanaşmalar meydana çıxmışdır. Xüsusilə süni intellekt insan davranışının analizi, psixoloji vəziyyətlərin proqnozlaşdırılması və terapiya metodlarının təkmilləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açır. Bu gün mobil tətbiqlər, chatbotlar, robot köməkçilər və digər Sİ əsaslı texnologiyalar insanların emosional rifahının yaxşılaşdırılmasında istifadə olunur. Bu inkişafı yanaşı, bir sıra problemlər də üzə çıxır: məlumatların məxfiliyinin qorunması, empatiya çatışmazlığı və yanlış nəticələr riskləri. Məqalənin əsas məqsədi Sİ ilə psixologiyanın kəsişmə nöqtələrini araşdırmaq, həm mövcud imkanları, həm də potensial təhlükələri işıqlandırmaqdır.

Son onillikdə süni intellekt elmi fantastikadan reallığa çevrilərək, psixologiya da daxil olmaqla bir çox sahələrə əhəmiyyətli dəyişikliklər gətirdi. 2023-cü ildə aparılan araşdırmaya görə, süni intellektdən klinik praktikada istifadə əvvəlki beş illə müqayisədə 35% artıb. Bu, Sİ-in psixoloji xidmətlərin keyfiyyətini və effektivliyi artırmaqda mühüm potensialının artan tanınmasını əks etdirir.

Psixologiyada Sİ-in ən diqqətəlayiq nailiyyətlərindən biri onun böyük məlumat dəstlərini təhlil etmək qabiliyyətidir: məsələn, minlərlə saatlıq terapiya seanslarında öyrədilmiş maşın öyrənmə alqoritmləri hətta təcrübəli mütəxəssislər tərəfindən də aşkarlana bilməyən gizli nümunələri və meylləri müəyyən edə bilər. Stanford Universiteti tərəfindən aparılan bir araşdırma göstərdi ki, süni intellekt alqoritmləri terapiya nəticələrini ilkin seanslar əsasında 89% dəqiqliklə proqnozlaşdırma bilir və əhəmiyyətli qiymətləndirmə üsullarını əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir.

Bundan əlavə, Sİ gündəlik inzibati vəzifələrin avtomatlaşdırılmasında tətbiqlər tapır. Məsələn, süni intellektlə işləyən sistemlər görüşləri idarə edə, müştərilərin gedişatını izləyə və hətta onların tarixi və simptomlarının təhlili əsasında ilkin tövsiyələr verə bilər. Bu, psixoloqların vaxtının 20–30%-ni azaldır, onların diqqətini müştərilərlə birbaşa işə yönəltməyə imkan verir.

Bununla belə, Sİ-in psixoloji təcrübədə tətbiqi xüsusilə etika və məxfilik ilə bağlı çətinliklərlə doludur. Məlumatların təhlükəsizliyi və süni intellektə əsaslanan qərarlar üçün mənəvi məsuliyyət məsələləri peşəkar müzakirələrin mərkəzində qalır. Məsələn, “Journal of AI Ethics” jurnalında dərc olunmuş araşdırma həssas müştəri məlumatlarını təhlil etmək üçün süni intellektdən istifadə edərkən ciddi məlumatların qorunması protokollarına ehtiyac olduğunu göstərir.

Bu çətinliklərə baxmayaraq, Sİ-in psixologiyadakı potensialı çox böyükdür. Bu, fərdiləşdirilmiş terapiya, psixoloji proseslərin daha yaxşı başa düşülməsi və daha effektiv təcrübənin idarə edilməsi üçün yeni imkanlar açır.

Sİ-in psixologiya təcrübəsinə inteqrasiya etməyin aşağıdakı yolları müəyyənləşdirilmişdir:

1. Avtomatlaşdırılmış Müştəri İdarəetmə
2. Davranış məlumatlarının təhlili
3. Fərdi Terapiya Təvsiyələri

4. Riskin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması
5. İnteraktiv Terapiya Proqramları
6. Nitq Təhlili üçün Təbii Dil Emalı
7. Terapiyaya dəstək üçün virtual köməkçilər
8. Tədqiqat bazası ilə inteqrasiya
9. Etik qərarlar və məxfilik

Rutin tapşırıqları avtomatlaşdırmağın 5 yolu vardır:

- a) Randevu və xatırlatma, idarəetmə;
- b) Müştəri məlumatlarının təhlili və idarə edilməsində;
- c) Maliyyə idarəetmə və hesablama;
- d) Rutin suallara avtomatlaşdırılmış cavabların tapılmasında;
- e) Elektron tibbi qeydlərin aparılmasında.

Süni intellektin psixoloji təcrübəyə inteqrasiyası terapevtik yanaşmaları fərdiləşdirmək, onları daha effektiv və hər bir müştərinin unikal ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq üçün yeni imkanlar açır. Terapiyanın fərdiləşdirilməsi sadəcə müştərinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq deyil, həm də mümkün olan ən yaxşı nəticələrə nail olmaq üçün müalicə üsullarını uyğunlaşdırmaqdır. Sİ-in bu prosesdə kömək edə biləcəyi bəzi yollar bunlardır:

1. Terapiyanın fərdiləşdirilməsi.
2. Psixoloji profil analizi.
3. İnteraktiv Çatbotlar.

Süni intellekt inkişaf etməyə və həyatımızın müxtəlif sahələrinə inteqrasiya etməyə davam etdikcə, onun psixologiyadakı potensialı getdikcə daha aydın görünür. Süni intellekt təkcə mövcud müalicə və diaqnostika üsullarını tamamlamır, həm də fərdiləşdirilmiş terapiya, məlumatların dərin təhlili və təkmilləşdirilmiş müştəri qarşılıqlı əlaqəsi üçün yeni üfqlər açır. Gələcəkdə biz Sİ-in psixologiyada daha da innovativ tətbiqlərini gözləyə bilərik ki, bu da psixoloji

pozğunluqların müalicəsinə daha effektiv və dəqiq yanaşmanı asanlaşdıracaq.

Bununla belə, vurğulamaq lazımdır ki, süni intellekt insanlarla qarşılıqlı əlaqə və ya psixoloqların peşəkar mühakimələrini əvəz edən bir vasitə kimi qəbul edilməməlidir. Əksinə, bu, ənənəvi təcrübələri təkmilləşdirə və tamamlaya bilən dəyərli bir vasitədir. Texnologiyanın müştərilərin ən yaxşı maraqlarına xidmət etməsini təmin etmək üçün süni intellektdən istifadə etik və məxfilik mülahizələri ilə balanslaşdırılmalıdır. Nəhayət, psixologiyada Sİ gələcəyi perspektivli görünür və psixoloji pozğunluqları başa düşmək və müalicə etmək üsulumuzu kökündən dəyişdirmək potensialına malikdir. Süni intellekt inkişaf etməyə və psixoloji təcrübəyə inteqrasiya etməyə davam etdikcə, biz insan şüurunu daha dərindən başa düşməyi və psixoloji dəstəyə ehtiyacı olanlara kömək etmək üçün daha təsirli yollar gözləyə bilərik.

Qızıltac Şahbazova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0000-2381-0928>
qshahbazova@gmail.com

Azərbaycanda pedaqoji elmin inkişafında özünütəhsil və özünüinkişaf problemləri

Açar sözlər: özünütəhsil, özünüinkişaf, elm və təhsil, pedaqogika

Keywords: self-education, self-development, science and education, pedagogy

Azərbaycan xalqının mənəvi irsində özünütəhsil ideyası mühüm yer tutur. Bu fikir xalqın folklorunda, dini mətnlərdə, klassik ədəbiyyatda, maarifçi düşüncədə və müasir ədəbi nümunələrdə davamlı şəkildə öz əksini tapmışdır. Xüsusilə atalar sözləri və məsəllərdə əks olunan hikmətli fikirlər insanın bilik əldə etməsində şəxsi səylərin vacibliyini göstərir. “Təhsil zəhmət tələb edir”, “Bilməmək yox, öyrənməmək ayıbdır” kimi ifadələr xalqın elmə və öyrənməyə verdiyi dəyəri açıq şəkildə nümayiş etdirir və tərbiyəvi baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır.

Tarixi mənbələr göstərir ki, Azərbaycan mütəfəkkirləri insanın formalaşmasında özünütəhsilin mühüm rol oynadığını daim vurğulamışlar. Onların fikrincə, insan yalnız formal təhsillə kifayətlənməməli, daim öz üzərində çalışaraq biliklərini artırmalıdır.

Özünütəhsil anlayışı insanın müstəqil şəkildə bilik, bacarıq və vərdislər qazanması prosesi kimi izah olunur. Bu proses kənardan ciddi nəzarət olmadan həyata keçirildiyi üçün insanın məsuliyyət hissini, iradəsini və intizamını tələb edir. Eyni zamanda, özünütəhsil insanın planlı və sistemli şəkildə özünü

inkişaf etdirməsi və şəxsiyyət kimi formalaşması ilə bağlı davamlı fəaliyyətdir.

Müasir pedaqoji təcrübə də göstərir ki, peşəkar mütəxəssis olmaq üçün yalnız təhsil müəssisəsində əldə edilən biliklər kifayət etmir. İnsan müasir dövrdə uğur qazanmaq istəyirsə, müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirməli və özünü daim təkmilləşdirməlidir. Buna görə də özünütəhsil və özünütərbiyə müasir mütəxəssislər üçün vacib keyfiyyətlərdən biri hesab olunur.

Pedaqoji və sosial tədqiqatlarda da göstərilir ki, özünütəhsil və özünüinkişaf mədəni davranışın və yüksək mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu xüsusiyyətlər insanın intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi ilə yanaşı, onun sosial mühitdə düzgün davranış modelinin formalaşmasına da təsir edir.

Azərbaycan ərazisində özünütəhsil ideyasının tarixi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Zərdüştilik dövründə mövcud olan məbədlər yalnız dini mərasimlərin keçirildiyi yerlər deyil, həm də elm və bilik ocaqları kimi fəaliyyət göstərirdi. “Atəşgah” adlanan bu məkanlarda alimlər və müdrik şəxslər fəaliyyət göstərir, gənclər isə oxumağı, yazmağı və müxtəlif bilik sahələrini öyrənirdilər. Bu mühitdə gənclər yalnız müəllimlərdən dərs almır, eyni zamanda, şəxsi səyləri ilə də biliklərini artırmağa çalışırdılar.

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında da elm və təhsil məsələləri geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Böyük şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvi təhsilin cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət daşdığını qeyd etmiş və həm qadınların, həm də kişilərin savadlı olmasının vacibliyini vurğulamışdır. Onun əsərlərində elmə və kitaba xüsusi yer verilir. Nizami biliklərin daim oxumaq və öyrənmək yolu ilə inkişaf etdiyini qeyd edirdi.

Nizaminin əsərlərində təhsilin əhəmiyyəti müxtəlif obrazlar vasitəsilə təqdim olunur. O, məktəb mühitindən bəhs edərək qız

və oğlanların birlikdə təhsil aldıklarını göstərir və cəmiyyətin inkişafında savadlı insanların rolunu ön plana çəkir. Onun fikrincə, insan kamilliyə yalnız bilik və zəhmət yolu ilə çata bilər.

Azərbaycan və ümumilikdə Şərqi mədəniyyətinin digər görkəmli nümayəndələri də elmə böyük önəm vermişlər. Əfzələddin Xaqani Şirvani, Nəsirəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundov kimi şəxsiyyətlər öz biliklərini əsasən müstəqil öyrənmə yolu ilə inkişaf etdirmişlər. Onlar ilkin təhsil aldıkları sahələri daha da genişləndirərək müxtəlif elmi istiqamətlər üzrə dərin biliklər əldə etmişlər.

Əfzələddin Xaqani Şirvani insanın daxili inkişafında özünütəhsilin mühüm rol oynadığını qeyd edirdi. Onun fikrincə, insanın əsas müəllimi onun öz qəlbi və düşüncəsidir. İnsan oxumağa həvəs göstərməli, çətinliklərdən qorxmamalı və qarşısına çıxan maneələri dəf etməyə çalışmalıdır. Bu keyfiyyətlər insanın həm intellektual, həm də mənəvi cəhətdən möhkəmlənməsinə kömək edir.

Xaqani həmçinin bildirirdi ki, elmdə yüksək nəticələr əldə etmək üçün uzunmüddətli və davamlı əmək tələb olunur. Elmə yiyələnmək istəyən insan səbirli olmalı və bilikləri dərin şəkildə mənimsəməyə çalışmalıdır.

Azərbaycanın görkəmli alimlərindən biri olan Nəsirəddin Tusi də gənc yaşlarından elmə böyük maraq göstərmişdir. O, müxtəlif alimlərdən dərs almış, elmi müzakirələrdə iştirak etmiş və öz biliklərini müstəqil şəkildə inkişaf etdirmişdir. Bu xüsusiyyətlər onun sonradan dünya miqyasında tanınan alim kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Nəsirəddin Tusi insanın inkişafında zəhmətin və iradənin rolunu xüsusi vurğulamış mütəfəkkirlərdən biridir. Onun fikrincə, gecə vaxtını səmərəli istifadə edərək çalışmaq və öyrənmək insanın ruhuna müsbət təsir göstərir və bu, gündəlik

fəaliyyətində də özünü sevinc və daxili rahatlıq kimi göstərir. Tusi hesab edirdi ki, insanın xoşbəxtliyi və ya bədbəxtliyi əsasən onun düşüncə tərzi və iradə gücündən asılıdır. İnsan öz üzərində müstəqil şəkildə işləyər, məqsədyönlü və davamlı şəkildə bilik əldə etməyə çalışarsa, elm və mədəniyyəti mənimsəyərsə, qarşısına qoyduğu hədəflərə daha düzgün və şüurlu şəkildə çata bilər.

Məhəmməd Füzuli də elmin cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyət daşıdığını vurğulamışdır. Onun fikrincə, elm yalnız bilik mənbəyi deyil, həm də insanın mənəvi inkişafını təmin edən və onun azad düşüncəsinə yol açan mühüm amildir. Füzuli öz əsərlərində elmi xalqın rifahının əsas şərtlərindən biri kimi təqdim etmişdir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov Azərbaycan maarifçilik tarixində özünütəhsil yolu ilə yüksək bilik və dünyagörüş əldə etmiş görkəmli şəxsiyyətlərdən biri kimi tanınır. Onun fikirləri göstərir ki, insanın mənəvi formalaşmasında öz üzərində işləmək və daxili intizam böyük rol oynayır. Bakıxanov qeyd edirdi ki, mərhəmət və ədalət insanın təbiətində mövcud olan xüsusiyyətlərdəndir, lakin ədalətin tam formalaşması müəyyən inkişaf mərhələsindən sonra mümkün olur. O, ədaləti insanın daxilində fəaliyyət göstərən və onun davranışlarını qiymətləndirən bir növ daxili hakim kimi xarakterizə edirdi.

Mirzə Fətəli Axundov da gənclik illərindən geniş mütaliəsi və güclü yaddaşı ilə seçilən ziyalılardan biri olmuşdur. O, daim öz biliklərini artırmağa çalışmış, müxtəlif elm sahələrini öyrənməyə böyük maraq göstərmişdir. Axundovun təlim və tərbiyə ilə bağlı fikirlərində gənc nəslin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşması mühüm yer tutur. O, xüsusilə dostluq, ədalətlik, humanizm, zəhmətkeşlik və sədaqət kimi dəyərlərin gənclərin tərbiyəsində vacib olduğunu vurğulamışdır. Bununla yanaşı, o, uşaqların və gənclərin vətənə, doğma torpağa və milli dəyərlərə bağlılıq ruhunda yetişdirilməsini də mühüm hesab etmişdir.

Ümumilikdə, Azərbaycan mütəfəkkirlərinin özünütəhsil və özünütərbiyə ilə bağlı irəli sürdükləri fikirlər pedaqoji düşüncənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Nizami, Xaqani, Nəsimi, Nəsirəddin Tusi və Füzuli kimi Şərq mütəfəkkirləri şəxsi təcrübələrinə və həyat müşahidələrinə əsaslanaraq insanın bilik əldə etməsi, öz üzərində işləməsi və mənəvi inkişafı ilə bağlı dəyərli ideyalar irəli sürmüşlər.

Müasir dövrdə elm və texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi, həmçinin informasiya məkanının genişlənməsi şagird və tələbələrin təhsil həyatında özünütəhsil və özünütərbiyənin rolunu daha da artırmışdır. Bu baxımdan, tarixi mənbələrdə təqdim olunan pedaqoji ideyalardan istifadə etmək və onları müasir təhsil prosesində tətbiq etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəzakət Yusifova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-5357-7096>
yusifovanezaket233@gmail.com

Sevda Kərimova

Naxçıvan Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0000-2381-0928>
Sevdakərimova174@gmail.com

Hədiyyə xanım Naxçıvanski qadın taleyi və mənəvi dəyərlər haqqında fikirləri

***Açar sözlər:** təhsil, qadın, cəmiyyət, qadın həyatı, mənəvi dəyərlər, qadınların cəmiyyətdəki mövqeyi*

***Keywords:** education, women, society, women's lives, moral values, women's position in society*

Hədiyyə xanım Naxçıvanski XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində yaşamış, Azərbaycan qadın ədəbiyyatının inkişafında xüsusi yeri olan görkəmli şairədir. O, Naxçıvan şəhərində doğulmuş və buranın ailə mühitində böyümüşdür. Ailəsi milli-mənəvi dəyərlərə bağlı olmuş, təhsilə və mədəniyyətə böyük önəm vermişdir. Bu şərait Hədiyyə xanımın erkən yaşlarından ədəbiyyata maraq göstərməsinə və şeir yazmağa həvəsli olmasına səbəb olmuşdur. Gənclik illərində Hədiyyə xanım həm təhsil almağa, həm də ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmağa böyük diqqət ayırmışdır. O, dövrünün təhsil imkanlarından yararlanaraq müxtəlif sahələrdə biliklər əldə etmiş, bu bilik və bacarıqlarını əsərlərində əks etdirmişdir. Hədiyyə xanımın poeziyası yalnız şəxsi hiss və duyğuların ifadəsi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda dövrün ictimai-mədəni

hadisələrinə, qadınların cəmiyyətdəki mövqeyinə və mənəvi dəyərlərin qorunmasına diqqət çəkmişdir. Hədiyyə xanımın fəaliyyəti geniş sahələri əhatə etmişdir. O, yalnız şairə kimi deyil, həm də maarifçi və ictimai fikirli şəxsiyyət kimi tanınmışdır. Şeirlərində qadın həyatının çətinliklərini, ailə və cəmiyyət içində qadının rolunu, insanın daxili aləminin incəliklərini təsvir etmişdir.

Hədiyyə xanım Naxçıvanski Azərbaycan ədəbiyyatında qadın mövzusunda xüsusi diqqət yetirən şairələrdən biridir. Onun şeirlərində qadın taleyi çoxsaylı emosional və mənəvi qatlarla təsvir olunur. Şairə qadının həyatındakı sevgi, məhrumiyyət, çətinlik və ailə məsələlərini dərinlən araşdırır və onları həm fərdi, həm də ictimai kontekstdə təqdim edir. Hədiyyə xanım qadının həyatında yaşanan çətinlikləri yalnız fərdi bir problem kimi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin, ailənin və milli-mənəvi dəyərlərin əksi kimi göstərir. Onun şeirlərində qadın obrazları həyatın bütün təzadlarını, sevincini və kədərini, gözəlliyini və əzabını özündə əks etdirir. Q, “Qadın Dünyası” şeirində yazmışdır:

Qadın, sən bir gülsən, həm də bir dağ,
Sevgi ilə dolu, amma daima sınaqlarla qarşılaşan.
Hər gülüşün ümid gətirir dünyaya,
Hər göz yaşı isə dərinlən bir hekayə danışır.
Sən həm qoruyucu, həm də savaşısan,
Həyatın çətin yollarında addım atan bir qəhrəmansan.
Qadın, sənin dünyanın duyğularla, arzularla doludur,
Sənin ürəyin isə həmişə ümidlə atır, heç vaxt sönmür.

Şairənin əsərlərində mənəvi dəyərlər xüsusi yer tutur. Sevgi, hörmət, dostluq, ailə bağları, vətənpərvərlik və əxlaq kimi dəyərlər Hədiyyə xanımın yaradıcılığının əsas sütunlarını təşkil edir. Bu dəyərlər qadın obrazları vasitəsilə oxucuya çatdırılır və

onların həyatda qarşılaşdıqları sınaqlar, çəkdikləri əziyyət və duyğusal yük ilə daha da gücləndirilir. Hədiyyə xanım qadının daxili dünyasını, onun hisslərini və mənəvi zənginliyini şeirlərində ön plana çıxarır. Bu, həm qadınların, həm də cəmiyyətin mənəvi dünyasına dair dərin anlayış yaradır. Qadın taleyi və mənəvi dəyərlər Hədiyyə xanımın şeirlərində tez-tez simvolik və metaforik üsullarla təqdim olunur. Təbiət obrazları, ritmik və musiqili dil elementləri, misraların qafiyəsi və ahəngi qadın dünyasının mürəkkəbliyini və gözəlliyini daha təsirli şəkildə göstərir. Şairə qadının həyatındakı çətinlikləri yalnız təsvir etmir, həm də onları oxucuda empatiya yaratmaq üçün emosional və mənəvi çalarlarla təqdim edir. Misralar oxucuya qadınların həyatına dair dərin hiss və düşüncə qazandırır. Hədiyyə xanımın şeirlərində qadın taleyi və mənəvi dəyərlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Qadın obrazları onun əsərlərində həm fərdi, həm də ümumbəşəri həyat dəyərlərini əks etdirir. Onun yaradıcılığında qadın həyatı həm estetik, həm də mənəvi zənginliklə təqdim olunur, oxucuda həm emosional, həm də intellektual təsir yaradır. Şairənin əsərlərində qadın taleyi yalnız bir mövzu deyil, həm də insanın daxili aləmi və milli-mənəvi dəyərlər sistemi ilə əlaqələndirilmiş geniş bir ədəbiyyat fenomenidir. Hədiyyə xanım Naxçıvanski şeirlərində qadın taleyi və mənəvi dəyərlər hər zaman bir-birini tamamlayır. Onun yaradıcılığı araşdırılmalı, pedaqoji əhəmiyyəti müəyyənləşdirilməlidir.

Şahla Süleymanova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-2499-7197>
shahla.suleymanova@bk.ru

Ailə mühitində estetik tərbiyə və uşaqlarda bədii yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı

***Açar sözlər:** estetik tərbiyə, bədii yaradıcılıq, uşaq, ailə, incəsənət*

***Keywords:** aesthetic education, artistic creativity, child, family, art*

Pedaqoji ədəbiyyatlarda estetik tərbiyə şəxsiyyətin inkişafına çoxşaxəli təsir göstərərək, reallıqdakı gözəlliyi duyub qavramaq, düzgün anlamaq qabiliyyətinin inkişafına, estetik şüurun, zövqün və estetik hissin formalaşmasına, incəsənətdə, həyatda gözəlliyin yaradılmasında iştirak etmək imkanına yönəlmiş çoxsaylı tərbiyəvi funksiyaları yerinə yetirir. Həmçinin, estetik tərbiyə onu təxəyyül qüvvələri ilə hərəkət qüvvələri, xəyal və reallıq arasında tarazlığa nail olmağa aparan təhsil kimi xarakterizə olunur. Estetik tərbiyənin bu baxımdan uşaqlara müsbət təsirləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Uşaqların sosiallaşma prosesinin keyfiyyəti artır.
2. Sosial-mənəvi sahədə bacarıqların inkişafı müsbət olur.
3. İntellektual, emosional, motivasiyaedici, iradi və yaradıcı inkişafına təsir göstərir.
4. İncəsənət sahəsində təşəbbüsləri stimullaşdırmaqla boş vaxtın xoş və səmərəli təşkili əhəmiyyətlidir.

Daha sonra, estetika fəlsəfənin bir sahəsi olaraq vizual incəsənət, musiqi, zövq, təbiət, gözəllik və bir neçə digər amillərlə məşğul olur. Estetikanın öyrənilməsi beynin

yaradıcılıq qabiliyyətini artırır və uşaqların pozitiv inkişafına kömək edir.

Ümumilikdə desək, uşaqlar dünyanı hiss vasitəsilə öyrənirlər. İnkişaf perspektivindən, uşaq doğuşdan tez-tez ətraf aləmi araşdırmaq və tanımaq üçün iti hisslərindən istifadə edir. Görmə, eşitmə, kinestetik, emosional və digər qavrayışlar vasitəsilə uşaqlar ətrafdakı təbii və ya sosial mühitlə aktiv qarşılıqlı əlaqədə olur və fərdi incə hisslər vasitəsilə öz estetik təcrübələrini toplayırlar. Bu da erkən yaşlarda ailə mühitində baş verir.

Ailə tərbiyəsi uşağın inkişafında mühüm rol oynayır. Uşaqlar ən uzunmüddətli və ən erkən təhsili məhz valideynlərindən alırlar. Hətta uşaq bağçasına, ibtidai və ya orta məktəbə başladıqdan sonra belə, uşaqlar vaxtlarının böyük hissəsini ailə mühitində keçirir və valideynlərin güclü təsiri altında olurlar. Bundan əlavə, bu tərbiyə uşağın ən həssas və təsirə açıq dövründə baş verdiyi üçün onun bütün həyatına istiqamət verə biləcək dərin iz buraxır. Ailə uşağın qarşılaşdığı ilk sosial mühitdir və onun şəxsiyyətinin və xarakterinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Məktəb və ya cəmiyyət tərəfindən verilən təhsil əsasən akademik və ixtisaslaşmış biliklərə yönəldiyi halda, ailə tərbiyəsi həyatın geniş sahələrini əhatə edir. Valideynlər öz bilik və həyat təcrübələrini övladlarına təmənnəsiz şəkildə ötürürlər. Onların davranışı, münasibəti və dəyərləri də uşağın inkişafına dərin təsir göstərir. Ailə həm də istedadın beşiyidir. Erkən yaşlarda verilən düzgün istiqamət və sağlam ailə mədəniyyəti bacarıqlı fərdlərin yetişdirilməsində mühüm amillərdir.

Estetik tərbiyə ailə tərbiyəsinin mühüm tərkib hissəsidir və uşaqların hərtərəfli inkişafına geniş təsir göstərir. O, yalnız intellektual inkişafı deyil, həm də estetik həssaslığın, yaradıcılığın və emosional ifadə bacarıqlarının formalaşdırılmasını hədəfləyir, uşaqlarda sağlam şəxsiyyət və zəngin daxili

aləmin inkişafına kömək edir. Ailənin gündəlik mühiti, ab-havası, emosional iqlimi və fəaliyyətləri uşağın xarici aləmi dərk etməsinin əsasını təşkil edir, onun təbiətə, cəmiyyətə və mədəniyyətə münasibətinə, eləcə də mənəvi və estetik dəyərlərinə təsir göstərir.

Estetik tərbiyə uşaqlara incəsənəti qiymətləndirməyi, təbiəti hiss etməyi və həyatdan zövq almağı öyrədərək bu ehtiyacı qarşılıyır, onların estetik maraq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu isə onlara gözəlliyi kəşf etməyə, dəyərləndirməyə və yaratmağa imkan verir, həyat keyfiyyətini yüksəldir və gələcək inkişaf üçün möhkəm zəmin yaradır.

Ailədə estetik tərbiyə çoxşaxəli funksiyaya malikdir. Bir tərəfdən də o, təxəyyül və yaradıcılığı inkişaf etdirir. Uşaqlar bədii yaradıcılıq və sənət əsərlərinin qavranılması prosesində düşüncə vasitəsilə əsərləri şərh edir və emosiyalarını ifadə edirlər ki, bu da həm bədii savadlılığı, həm də problem həll etmə bacarıqlarını gücləndirir. Digər tərəfdən, estetik tərbiyə emosional ifadəni təkmilləşdirir. İncəsənət mürəkkəb emosiyaları ötürür; onunla təmas uşaqlara hissələrini anlamağa və idarə etməyə kömək edir, ünsiyyət bacarıqlarını artırır. Bundan əlavə, estetik tərbiyə xarakterin formalaşmasına və çətinliklər qarşısında nikbinliyin inkişafına töhfə verir.

Ailə mühiti insana ilkin fəaliyyət nümunələri və davranış modelləri təqdim edir, həmçinin mədəni normaları və dəyərlər sistemini ötürür. Valideyn münasibətləri də bu baxımdan önəmlidir. Belə ki, bu münasibətlər valideynlərin uşaqlarla qarşılıqlı əlaqə formasını müəyyən edir və eyni zamanda onun şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərir. Məsələn, müsbət xarakterli valideyn münasibətləri həddindən artıq tələblərdən uzaq olduqda, uşağa xüsusilə stimullaşdırıcı təsir göstərir.

Məs. avtoritar valideynlərin uşaqları daha özünəqapanıq olur, bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərini göstərə bilmirlər, ancaq demokratik davranış tipini nümayiş etdirən valideynlərin

uşaqları yüksək dərəcədə orijinallıq, planlaşdırma bacarığı, davamlılıq, maraq və fantaziya xüsusiyyətləri ilə seçilirlər.

Estetik tərbiyə ailə tərbiyəsinin ayrılmaz hissəsidir. Valideynlər müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməklə uşaqlara gözəlliyi kəşf etməyə, dəyərləndirməyə və yaratmağa imkan yaratmalı, bununla da sağlam şəxsiyyətin və zəngin mənəvi aləmin formalaşmasını dəstəkləməlidirlər.

Ülviyyə Nağıyeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-9962-5913>
ulviyyenagiyeva921@gmail.com

İnklüziv təhsil zamanı şagirdlərin psixoloji hazırlığının əhəmiyyəti və pedaqoji fəaliyyətdəki rolu

Açar sözlər: inklüziv təhsil, şagird, psixoloji hazırlıq, pedaqoji fəaliyyət

Keywords: inclusive education, student, psychological preparation, pedagogical activity

İnklüziv təhsil zamanı şagirdlər psixoloji hazırlığın əhəmiyyətini və bu hazırlığın təhsildəki rolunu müəyyən etmiş olurlar. Inklüziv təhsil fərqli ehtiyacları olan şagirdlərin eyni sinifdə təhsil almasını nəzərdə tutur. Bununla yanaşı olaraq, tədrisin hər bir şagirdin potensialına uyğun şəkildə təşkil edilməsini tələb edir. Şagirdlərin psixoloji hazırlığı onların sosial və emosional inkişafını, motivasiyasını, öyrənməyə qarşı münasibətlərini və özünə inamını artırmağa yönəlmiş fəaliyyətlərdir. Inklüziv təhsil sistemində şagirdlər müxtəlif bacarıq səviyyələrinə, fərqli psixoloji və emosional ehtiyaclarına sahib ola bilər. Bu səbəbdən pedaqoji fəaliyyətə psixoloji hazırlıq həm şagirdlərin, həm də müəllimlərin ehtiyaclarına uyğun şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Şagirdlərin psixoloji hazırlığı onların daha yaxşı adaptasiya olmasına, özünü ifadə etmə bacarıqlarını artırmasına və sosial mühitdə daha fəal iştirak etmələrinə kömək edir (Məmmədova, 2021).

İnklüziv təhsil mühiti müxtəlif fərdi ehtiyaclarına, bacarıqlarına və xüsusiyyətlərə malik şagirdləri bir arada təhsil almağa

yöndən mühitdir. Bu mühitin uğurla fəaliyyət göstərməsi üçün yalnız fiziki və pedaqoji yanaşmalar deyil, həm də psixoloji tələblər vacibdir. İnküziv təhsil mühitinin psixoloji tələbləri şagirdlərin sosial-emosional inkişafını dəstəkləmək, onların fərdi xüsusiyyətlərini və ehtiyaclarını nəzərə alaraq təhsil prosesini daha sağlam və məhsuldar hala gətirmək məqsədini güdür. Şagirdlərin psixoloji hazırlığı onları inküziv təhsil mühitində uğurla inkişaf etməyə hazırladır, eyni zamanda inküziv təhsil də onların fərdi ehtiyaclarına uyğun təhsil almasını təmin edir. Bu iki anlayışın bir arada işləməsi şagirdlərin təhsil həyatını daha faydalı, bərabər və dəstəkləyici hala gətirir (Həsənova, 2019).

Fərdi fərqliliklərdə: Şagirdlərin pedaqoji fəaliyyətə psixoloji hazırlığı onların fərdi xüsusiyyətlərini anlamalarına və qəbul etmələrinə kömək edir. Hər bir şagirdin ehtiyacları fərqli olur. Bunun üçün də onların sosial inkişafı, emosionallıqları və intellektual inkişafını nəzərə alaraq təhsil vermək çox vacib məsələdir. Şagirdin öz potensialını daha yaxşı anlamaq və təhsil prosesində iştirakını artırmaq üçün əsas bir təməl daşlardan biri onun psixoloji hazırlığı sayılır. İnküziv təhsil şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun təhsil verilməsini tələb edir. Hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətləri (məsələn, öyrənmə sürəti, sosial ehtiyaclar və ya fiziki vəziyyətlər) nəzərə alınaraq tədris metodları və resursları uyğunlaşdırılır. İnküziv təhsil mühitində şagirdlər müxtəlif bacarıqlara, maraqlara, ehtiyaclarına və sosial vəziyyətlərə malikdirlər. Psixoloji olaraq hər bir şagirdin ehtiyaclarını nəzərə alaraq fərdi yanaşmaların tətbiq edilməsi lazımdır. Şagirdlərin fərdi bacarıqlarını və potensialını dəstəkləmək üçün uyğun tədris metodları və mühit yaradılmalıdır. Bu da şagirdlərin özünə inamını artırır və onlara daha yaxşı inkişaf etmələri üçün imkanlar təqdim edir.

Emosional inkişaf və dəstək: İnküziv təhsil prosesində şagirdlərin emosional rifahı özünü ön planda göstərir. Psixoloji

hazırlıq şagirdlərin özlərini güvəndə hiss etmələrinə və həmyaşdırları ilə sağlam münasibətlər qurmasına dəstək verən ən önəmli proseslərdən biri onların psixoloji hazırlığıdır. Bu, onların sinif mühitinə, yoldaşlarına, dərs prosesinə adaptasiya olmalarını asanlaşdırır və təhsil prosesinə daha çox motivasiya ilə yanaşmalarına böyük şərait yaradır. İnküziv təhsil mühitində hər bir şagirdin özünü təhlükəsiz və rahat hiss etməsi çox önəmlidir. Şagirdlər həm fiziki, həm də emosional cəhətdən qorunmalı, özlərini istədikləri şəkildə ifadə etmək üçün müvafiq şəraitə malik olmalıdırlar. Şagirdlər arasında zorakılıq, ayrışkılıq və ya hər hansı bir psixoloji təzyiq olmamalıdır. Hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətləri və ehtiyacları nəzərə alınaraq onların inkişafı və rifahı təmin edilməlidir.

Sosial bacarıqlarının inkişafı: Psixoloji hazırlıq şagirdlərin sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə də kömək edir. İnküziv təhsil zamanı müxtəlif yaşlara və həmin yaşa uyğun ehtiyaclarla malik şagirdlər bir yerdə təhsil aldığı üçün sosial əlaqələrin qurulması və qarşılıqlı hörmətin formalaşdırılması vacib şərtidir. Psixoloji hazırlıq zamanı şagirdlərin komanda şəklində işləmə və həmin komandaya uyğunlaşma, empatiya göstərmə bacarığını, fərqli insanları qəbul etmə bacarıqlarını gücləndirir. Psixoloji hazırlıq şagirdlərin başqalarının fərqliliklərini qəbul etmələrinə və onlara qarşı empati hissi inkişaf etdirmələrinə kömək edir. Şagirdlərin həmyaşdırları və müəllimləri ilə sağlam və konstruktiv münasibətlər qurma bacarıqları onların ümumi inkişafına müsbət təsir edir. İnküziv təhsil modelində xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərin ümumi təhsil mühitinə inteqrasiyası çox vacibdir. Bu, onlara digər şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətlər qurmaq, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək və cəmiyyətə daha çox inteqrasiya olmaq imkanı verir.

Yaradıcılıq və tənqidi düşüncə: Psixoloji hazırlıq eyni zamanda şagirdlərin tənqidi düşüncə və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. İnküziv təhsildə şagirdlər fərqli yanaşmalara açıq

olmalı və müxtəlif problemləri həll edərkən yaradıcı düşünməlidirlər. Bu bacarıqlar onların təhsil müddətində uğur qazanmaları üçün əhəmiyyətlidir.

Stressin idarə edilməsi və motivasiya: Psixoloji hazırlıq həmçinin şagirdlərin stresslə və bu stressdən yaranan çətinliklərlə necə mübarizə aparacaqlarını öyrədir. Bəzən inklüziv təhsildə şagirdlər özlərini təhsildə geri qalmış hiss edə bilirlər. Elə buna görə də motivasiya və ruh yüksəkliyi çox önəmli əhəmiyyət daşıyır. Bu aspekt şagirdlərə çətinliklərə qarşı mübarizə aparma yolları və üsulları, onlarda uğurlarını qeyd etmə bacarığını qazandırır. Inklüziv təhsil şəraitində bəzən şagirdlər özlərini təhsil mühitində fərqli hiss edə bilər, bu da stress və narahatlığa səbəb ola bilər. Psixoloji hazırlıq şagirdlərin belə vəziyyətlərlə başa çıxmalarına və təhsildən zövq almalarına imkan verir. Inklüziv təhsil mühitində şagirdlər stress və emosional sıxıntılarla qarşılaşa bilərlər.

Tədris mühitinin inkişafı: Müəllimlər şagirdlərin psixoloji vəziyyətlərini və ehtiyaclarını daha yaxşı başa düşərək tədris mühitini inklüziv və dəstəkverici şəkildə tənzimləyə bilərlər. Bu aspekt həmçinin tədris metodlarını şagirdlərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa imkan verir. Inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsi üçün müəllimlərin və məktəb heyətinin xüsusi hazırlığı vacibdir. Müəllimlərə inklüziv təhsilin tələblərinə uyğun təlimlər verilməli və hər bir şagirdin ehtiyaclarını qarşılayacaq metodlar öyrədilməlidir. Inklüziv təhsil hər bir şagirdin təhsilə çıxışını təmin edir, xüsusilə fiziki, sosial və emosional çətinlikləri olan uşaqlar üçün. Məqsəd bütün uşaqları ümumi siniflərdə bir araya gətirərək onların qarşılıqlı anlayış və hörmət içində təhsil almalarını təşviq etməkdir. Inklüziv təhsil mühitində müəllimlərin də psixoloji hazırlığı vacibdir. Müəllimlər şagirdlərin müxtəlif psixoloji ehtiyaclarını başa düşməli və bu ehtiyaclara uyğun tədris metodları tətbiq etməlidirlər. Müəllimlərin şagirdlərlə empatik münasibət

qurması və psixoloji dəstək göstərməsi şagirdlərin məktəbə münasibətlərini yaxşılaşdırır. Müəllimlərin inklüziv təhsil haqqında təlimatlandırılması, onların psixoloji ehtiyaclar və xüsusi təhsil yanaşmaları barədə məlumatlı olmaları təmin edilməlidir. Müəllimlər şagirdlərlə açıq və dəstəkləyici münasibət qurmalı, hər bir şagirdi bərabər şəkildə dəyərləndirməli və özünü ifadə etməkdə onlara dəstək olmalıdırlar (Mustafayeva, 2018).

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, G. (2018). İnküziv təhsildə psixoloji dəstəyin rolu.
2. Əliyeva, R. (2018). Psixoloji hazırlıq və inklüziv təhsil: nəzəri və praktiki yanaşmalar.
3. Həsənova, N. (2019). İnküziv təhsil və psixoloji dəstək.
4. Hüseynova, L. (2020). İnküziv təhsildə fərdi yanaşma və psixoloji dəstək.
5. Məmmədova, S. (2021). İnküziv təhsildə sosial və psixoloji aspektlər.
6. Mustafayev, A. (2016). İnküziv təhsil və psixoloji hazırlığın pedaqoji prinsipləri.
7. Mustafayeva, R. (2018). İnküziv təhsildə psixoloji dəstəyin təşkilində müəllimlərin rolu.

Tamara Baxşəliyeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0001-3505-5787>
tamarabakhshaliyeva@nmi.edu.az

Məktəblərdə yeni dərsliklərlə işin aparılması qaydaları

***Açar sözlər:** inklüziv təhsil, psixoloji hazırlıq, təlim prosesinin keyfiyyəti, fərdi yanaşma, şagirdlərin inkişafı*

***Keywords:** inclusive education, psychological preparedness, quality of the learning process, individual approach, student development*

Məktəblərdə yeni dərsliklərlə işin aparılması böyük pedaqoji əhəmiyyəti olan bir məsələdir. Şagirdlərin təfəkkürünü müəyyənləşdirməkdə və həmin təfəkkürün inkişaf yolunu təyin etməkdə dərsliklərin ümumi təlim sistemində son dərəcə böyük rolu vardır. Şagird yeni dərsliklərlə tanış olmaqla öz zehniini yeniləyir, yəni təfəkkürünü məfhum, fikir və ideyalarla zənginləşdirir. İnsan hər şeyi öyrənməkdə və tərbiyə almaqda başlıca olaraq sözdən istifadə etdiyi üçün bütün təlim-tərbiyə işlərinin mühüm vasitəsi kimi özünü göstərir. Dərslik müəllim üçün böyük əhəmiyyətə malik bir vasitədir. Dərsliyə verilən əsas tələblər aşağıdakılardır:

1. Düzgünlük
2. Əyanilik
3. Müasirlik
4. Tamlıq
5. Ardıcılıq
6. Uyğunluq
7. Fəal təlim üçün şəraitin yaradılması
8. Oxunaqlılıq

Bunun üçün əsas əhəmiyyət olan vasitələr aşağıdakılardır:

İnklüzivlik – inkişafı təmin edən əsas qiymətləndirmə vasitələri, mənbələrin göstərilməsi, standartların dərsliklə reallaşdırılmasını əks etdirən cədvəllərin olması.

Düzgünlük dedikdə aşağıdakılar nəzərə alınır: təlim standartlarına uyğunluq, mübahisəli faktların olmaması, faktların dəqiqliyi, orfoqrafik uyğunluq, işarələrin olması, qrammatik qaydaların gözlənilməsi və s.

Əyanilik dedikdə: şəkillər, fotolar, illüstrasiyalar, sxemlər, cədvəllər, xəritələr, qrafiklər və s. nəzərə alınmasıdır.

Müasirlik dedikdə isə sosial-iqtisadi sahələrdəki nailiyyətlərin nəzərə alınması, təlim materiallarının müasirləşdirilməsi və dünyagörüşünün formalaşdırılması və s. nəzərə alınmalıdır.

Tamlıq dedikdə isə nəzəri materiallar, praktik materiallar, təsviri materiallar, qiymətləndirmə materialları və s. nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda bütün bunlarla yanaşı ardıcılıq da gözlənilməlidir.

Ardıcılıq prinsipində məzmununda verilən başlıca amil təlim materiallarının sadəcə mürəkkəbə doğru nəzərə alınmasıdır.

Məntiqi dedikdə isə ilkin təlim materiallarının növbəti təlim materiallarının mənimsənilməsi üçün zəmin yaradılmasıdır.

Psixoloji dedikdə isə təlim materiallarının maraqlılıq səviyyəsinə görə düzəldilməsidir.

Fəal təlim üçün şəraitin yaradılması: fəal təlim üçün marağa uyğunluq, tədqiqata yönümlülük, düşündürücülük, təlimdə əməkdaşlıq və s. priyomlardan istifadə olunur.

Oxunaqlılıq dedikdə isə maraqlı məzmun, lakoniklik, aydın üslub, sadəlik və s. qaydalardan istifadə edirlər.

İnklüzivlik dedikdə isə istedadlı şagirdlər üçün təlim materiallarının hazırlanması nəzərə alınır. Beləliklə, inkişafı

təmin etmək üçün qiymətləndirmə vasitələri aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

Mikro (kiçik) – idraki bacarıqlar

1. Dəyərləndirmək
2. Sintez etmək
3. Təhlil etmək
4. Tətbiq etmək
5. Anlamaq
6. Bilmək

Makro (böyük) – idraki bacarıqlar

1. Problemi həll etmək
2. Qərar qəbul etmək
3. Mühakimə yürütmək

Müasir müəllimlərdən tədris etdiyi fənnin üsullarını yaxşı bilməsi tələb olunur. Hər hansı bir fənni yaxşı tədris etmək üçün mütləq onun metodikasını, izah etdiyi fakt və hadisələri doğru-dürüst bilmək lazımdır.

Mehriban Babayeva

Azərbaycan İdman Akademiyası

<https://orcid.org/0009-0002-8744-0780>

mehriban.babayeva@sport.edu.az

İngilis dili dərslərində mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarığının formalaşdırılması

***Açar sözlər:** qlobal, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, dominant mövqe, çoxmədəniyyətli, ünsiyyət bacarığı*

***Keywords:** global, intercultural communication, dominant position, multicultural, communication skills*

Bu günlərdə biz qloballaşan dünyanın şahidi oluruq və bu, bir-biri ilə çox bağlı görünür. Bu qarşılıqlı əlaqənin dizaynını birləşdirən və formalaşdıran tellər digərləri ilə yanaşı fərdlərin ünsiyyət bacarıqlarından, xüsusən də mədəni cəhətdən müxtəlif insanlarla effektiv ünsiyyət qurmaq qabiliyyətindən çox asılıdır. Xarici dil bilmək vacibdir, lakin bu, təkcə fərqli mədəniyyətlərdən olan insanlarla ünsiyyət qurmaları olan bir fərd üçün uğur təmin edə bilməz. İngilis dili bu vasitəçilik prosesində digər dillər arasında dominant mövqe qazanmışdır, lakin hansı dildə olursa olsun, fərqli mədəniyyətlərdən olan insanlar arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqəyə nail olmaq üçün dil səriştələri qlobal, beynəlxalq və mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqları kimi bir çox digər bacarıqlarla tamamlanmalıdır. Tələbələrin təlimi bu bacarıqları özündə birləşdirməlidir, çünki onlar bugünkü yüksək dərəcədə qloballaşan əmək bazarında vacibdir. Tələbələrin işə qəbul imkanlarını artırmaqla yanaşı, bu bacarıqlar ev sahibi və xarici tələbələr arasında ünsiyyətin vasitəçiliyində vacibdir (Bocanegra-Valle, 2015). Buna görə də beynəlmilləşmə yalnız mobil tələbələri deyil, həm də evdə təhsil alan və fərqli mədəniyyətlərdən olan tələbələrlə əlaqə

quranları da əhatə edən bir prosesdir. Ev sahibi tələbələr mədəni çətinliklərlə qarşılaşdıqda düzgün davranmalı olduqları üçün bu beynəlmilləşmə tendensiyası ilə tanış olmalı və onu özündə birləşdirməlidirlər.

Mədəniyyətlərarası səriştə nədir? Alvino Fatiniyə görə, İN “özündən linqvistik və mədəni cəhətdən fərqli olan digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olarkən effektiv və müvafiq şəkildə fəaliyyət göstərmək üçün lazım olan qabiliyyətlər kompleksini” təmsil edir (Fantini, 2005). Dil öyrənməsinə gəldikdə, İN danışmaq, oxu, yazı və dinləmə ilə yanaşı beşinci bacarıq kimi müəyyən edilə bilər. Hədəf dilinin mədəniyyəti haqqında məlumat əldə etmək dil öyrənənlər üçün motivasiyaedici amil kimi də qəbul edilə bilər, çünki onlara “ətraflarındakı dünyanı anlamaq” qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edən real ssenarilər təqdim olunur və əslində çalışqan dil öyrənənləri dili mənimsəmək söylərində “narahat edə” bilər (Kramsch, 1993). Beləliklə, dil öyrənmək yalnız bir insanın “xarici dildə linqvistik, sosial-linqvistik və praqmatik cəhətdən uyğun şəkildə hərəkət etmək” qabiliyyətini ifadə etmir, həm də mədəniyyətlərarası səriştəni əhatə edir ki, bu da Brayamın fikrincə, “müxtəlif mədəniyyətlər arasında – həm cəmiyyətin xarici, həm də daxili münasibətlərini görmək və vasitəçilik etmək, yəni hər birini digəri baxımından ya özü, ya da digər insanlar üçün şərh etmək qabiliyyətini simvolizə edir” (Byram, 1997).

Beləliklə, dil tədrisi ikiqatdır: o, həm dilçilik səriştəsini, həm də mədəniyyətlərarası səriştəni əhatə edir. Digər mədəniyyətlərdən olan insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olarkən tələbələr onların fərqli baxış bucaqlarını, dəyərlərini və davranışlarını anlamağa və qəbul etməyə hazır olmalıdırlar. Onlar bu cür qarşılıqlı əlaqələrin onlara yalnız fərqli mədəniyyətlərə baxış bucağı verməyəcəyini, həm də öz mədəniyyətlərinə dəyər verməyə və onun digər mədəniyyətlər

arasında əhəmiyyətini yenidən nəzərdən keçirməyə təkan verəcəyini görməlidirlər.

Dil dərslərinə nəzər salsaq, görürük ki, ümumiyyətlə, mədəniyyətlə bağlı mövzular hədəf mədəniyyətin vahid vahidini təşkil etmədən səthi şəkildə təqdim olunur. Bunlar L. Sercu-nun “mədəniyyət hissələri” adlandırdığı şeylərdir (Sercu, 2010). Eyni müəllif tələbələrin tədrisən konkret hallar, tənqidi təhlil və problem həlli vasitəsilə IC bacarıqlarına yiyələnmə biləcəklərini irəli sürür. Bunlar ESP kursları zamanı istifadə edilə bilən əla vasitələrdir. Fənnlə bağlı terminologiyaları mənimsəyərkən, onlar tədrisən mədəni incəliklər haqqında məlumat əldə edə bilirlər. Bu məqsədlərə çatmaq üçün ESP müəllimi mədəni cəhətdən müxtəlif mövzuları da əhatə etməli olan fəaliyyətləri diqqətlə seçməlidir. ESP müəllimləri həmçinin gələn mobil tələbələrlə görüşlər və ya oxşar ESP kurslarına malik digər ölkələrdən olan tələbələrlə onlayn fəaliyyətlər təşkil edə bilirlər. Əgər bu cür fəaliyyətlərə debat, problem həlli və ya rol oyunları daxil edilərsə, onda tələbələrin çoxmədəniyyətli bir mühitdə ingilis dilində qarşılıqlı əlaqədə ola, danışıqlar apara, razılaşa və ya fikir ayrılığı yarada biləcəyi dəyərli bir ssenarimiz var. Beynəlxalq birliyə daxil olduqdan sonra onlar bu yolla idarə etməyə hazır ola bilirlər və bakalavr təhsilləri zamanı əldə etdikləri IC bacarıqları gələcək karyeralarında faydalanacaqları bir aktiv olacaq.

Görünür, dil səriştəsi təkbaşına çoxmədəniyyətli səviyyədə səmərəli ünsiyyəti təmin edə bilməz. Tələbələr fərqli akademik və peşəkar kontekstlərin mədəni fərqlər haqqında əvvəlcədən bilik və anlayış tələb etdiyini bilməlidirlər. Onlar müxtəlif mədəni mühitlərdən gələn fərdlərə hörmət göstərməli olduqları üçün əsas mədəniyyətlərarası bacarıq və səriştələrə yiyələnməlidirlər. İnteraktiv kommunikasiya bacarıqlarına yiyələnməklə onlar həmçinin mədəni fərqləri necə müəyyən etməyi biləcəklər və mədəniyyətlərarası kontekstlərdə yarana

biləcək ünsiyyət problemlərini həll edə biləcəklər. Bu biliklərlə təchiz edildikdən sonra hətta bacarıqları istənilən işəgötürən üçün dəyərli aktiv olan mədəni vasitəçilər statusuna da çata bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Bocanegra-Valle, A. (2015). “The intercultural competence in ESP textbooks through the assessment of indicators and mastery levels”. *Cuadernos de Filología Francesa*, 26, 29–43.
2. Byram, M. (1997). *The social and intercultural dimension of language learning and teaching*. Council of Europe.
3. Fantini, A. (2005). “About intercultural communicative competence: A construct”.
4. Kramsch, C. (1993). *Context and culture in language teaching*. Oxford University Press.
5. Sercu, L. (2010). “Autonomous learning and the acquisition of intercultural communicative competence: Some implications for course development”. *Language, Culture and Curriculum*, 15(1), 61–74.

Afsana Huseynli

Nakhchivan State University

PhD Student

<https://orcid.org/0009-0006-7410-5974>

alizadeefsane@nmi.edu.az

The demographic situation of Azerbaijanis living in Yerevan in the 19th and early 20th centuries

Keywords: Yerevan city, historical source, deportation, settlement, resettlement

Açar sözlər: İrəvan şəhəri, tarixi mənbə, deportasiya, məskunlaşma, köçürmə

The late 19th and early 20th centuries are reflected in sources as a period in the history of the South Caucasus characterized by socio-political and complex geopolitical processes. During this period, the city of Yerevan and its environs emerged as a multicultural territory in terms of ethnic and national composition, with Azerbaijanis constituting one of the region's main population groups. Modern research and historical sources indicate that the Azerbaijanis living in Yerevan played a significant role in the city's socio-economic life. However, political changes in the region that began in the second half of the 19th century, planned settlements by the Russian Empire, and the wars and conflicts of the early 20th century led to significant changes in Yerevan. As a result, the Azerbaijani population declined, and the social situation changed significantly.

This article, using historical and statistical data, analyzes the demographic situation of Azerbaijanis living in Yerevan in the 19th and early 20th centuries, including population dynamics, settlement patterns, and the factors influencing these changes. Studying this topic is of great scientific significance for a clear understanding of the region's ethnodemographic history.

One of the important areas of study in the history of Western Azerbaijan is the displacement of the Azerbaijani population from their native lands. The demographic situation of Azerbaijanis living, particularly in the city of Yerevan, underwent significant changes during this period. Analysis of archival documents and official statistics reveals that the population size, distribution, and socioeconomic activity underwent radical changes during certain periods. Migration processes, conflicts, and administrative changes that occurred before the beginning of the 20th century left deep and devastating marks on the demographic situation of the Azerbaijani population. According to statistics, in the mid-19th century, the majority of the population of Yerevan was Azerbaijani. This is also evidenced by toponyms, village names, land names, and other names dating back to that period. However, towards the end of the century and the beginning of the 20th century, an increase in the number of Armenians and a decrease in the number of Azerbaijanis were observed.

Following the Treaty of Gulistan in 1813 and the Treaty of Turkmenchay in 1828, the socio-demographic situation of Azerbaijanis in Yerevan changed dramatically. As a result of the Russian Empire's demographic policy in the region, the planned resettlement of Armenians in the Caucasus began, including their resettlement to Yerevan. This created long-term demographic and political problems for the Azerbaijani population. During the deportations, in addition to the resettlement of the Azerbaijani population to the city of Yerevan, many educational institutions, residential areas, libraries, and cultural centers were renamed and Armenonized. The main pretext for the deportation of Azerbaijanis was the return of Armenians living abroad to their “homeland.”

According to Article XV of the aforementioned agreement, tens of thousands of Armenians were resettled from Iran and

Turkey to Karabakh, Yerevan, Nakhchivan, and other territories, thereby laying the foundation for the formation of a new administrative and political structure in the region. The agreement was fraught with serious complications, which have persisted since its signing.

Since the second half of the 19th century, the demographic composition and quantitative indicators of Yerevan have been closely linked to the political, administrative, and social processes occurring in the region. To more clearly track these changes, the table below presents general data on the population and ethnic composition of Yerevan, based on official statistics for various years.

By year	Total population	Azerbaijanis	Armenians	Other
1865	12.670 (families)	6900	5770	
1873	11.938 (people)	5805	5959	174
1886	14.738 (people)	7228	7142	368
1897	29.006 (people)	12.516	12.529	
1922		5124	40.396	
1926		4968	57.295	
1931		5620	80.327	
1939	200.000 (approximate number of people)	6569		
1970	775.028 (people)	2721	738.045	21.802
1979	1.017.289 (people)	2341	974.176	26.141

Note: The table was compiled by the author based on research works from the 19th-20th centuries.

The statistics presented in the table reflect the continuous growth of Yerevan's population from the second half of the 19th century to the end of the 20th century, as well as significant changes in its ethnic composition. The figures for 1865–1897

indicate that the Azerbaijani population occupied a significant position in the city. Azerbaijanis, who constituted approximately half of the city's population in 1897, accounted for less than 1% in the 1970s.

The military and political conflicts that took place in the region between 1918 and 1920 led to dramatic changes in the population structure of the Iravan region. During this period, a number of Azerbaijani settlements were subjected to armed attacks, villages were destroyed, and the population was displaced. This disrupted the demographic balance, a process that laid the foundation for the demographic changes of subsequent years. “Overall, in the territory of modern-day Armenia alone, more than 500 Azerbaijani villages were destroyed between 1905 and 1920, the vast majority of which were converted into Armenian settlements” (Mustafa, 2020, p. 93).

Since the early 20th century, particularly during the Soviet period, the proportion of the Azerbaijani population in the city's ethnic composition has decreased as a result of administrative and territorial changes, migration processes, and targeted resettlements.

At the same time, despite the overall population growth, this growth appears to have occurred at the expense of the Armenian population. This fact is also reflected in the demographic indicators of Azerbaijani exclusion from the social, cultural, and educational environment of Yerevan. The table below partially reveals the essence of the demographic policy implemented in Yerevan in the 19th and 20th centuries and its consequences for the Azerbaijani population.

At the end of the 20th century, ethnic tensions in the region escalated again. By the end of 1988, the expulsion of the Azerbaijani population living in Armenia from the region was virtually complete, and hundreds of thousands of Azerbaijanis

were forced to flee their historical lands. As a result of these events, virtually no Azerbaijani population remained in Armenia.

The issue of the resettlement of Azerbaijanis from the territory of the Armenian SSR received a political and legal assessment from the head of the Republic of Azerbaijan. To this end, on December 18, 1997, Heydar Aliyev signed a decree, “On the mass deportation of Azerbaijanis from their historical and ethnic lands in the territory of the Armenian SSR in 1948–1953,” to reveal the historical reality of the resettlement policy carried out in Western Azerbaijan.

Conclusion. The demographic situation of Yerevan underwent significant changes in the 19th and 20th centuries. Azerbaijanis, who occupied a significant place in the city's population in the mid-19th century, subsequently declined in both numbers and proportions under the influence of political, administrative, and military factors. The resettlement policy of the Russian Empire, the armed conflicts of the early 20th century, and the resettlements carried out during the Soviet period played a key role in this process. Statistical data show that, despite the overall population growth of Yerevan, the proportion of the Azerbaijani population gradually decreased. As a result, by the end of the 20th century, the city's ethnodemographic structure had changed radically, and the presence of the Azerbaijani community had diminished to a minimum. Thus, the analysis demonstrates that the ethnodemographic transformation of Yerevan was long-term and gradual.

References

1. Mustafa, N. (2020). *The city of Irevan*. Red N Line LLC.
2. Rustamov, F. (2022). *Irevan pedagogical seminary and its graduates*. Science and Education.

3. Tagiev, M. (2010). *Historical fraud and truth*. School.

Əfsanə Abdullayeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-2604-2899>

msabdu11yeva@gmail.com

Təhsilin qloballaşması kontekstində pedaqoji problemlər

***Açar sözlər:** təhsilin qloballaşması, pedaqoji problemlər, Azərbaycan təhsil sistemi, kurikulum islahatları, milli-mədəni dəyərlər*

***Keywords:** globalization of education, pedagogical challenges, Azerbaijan education system, curriculum reforms, national and cultural values*

Qloballaşma müasir dünyada sosial, iqtisadi və mədəni münasibətləri dəyişdirməklə yanaşı, təhsil sistemlərinin strukturunu, məqsədlərini və fəaliyyət mexanizmlərini də əsaslı şəkildə yenidən formalaşdıran mürəkkəb proses kimi çıxış edir. Bu proses nəticəsində təhsil artıq yalnız milli çərçivədə deyil, qlobal miqyasda rəqabət, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təsir müstəvisində fəaliyyət göstərir. Təhsilin qloballaşması sadəcə biliklərin sərhədsiz ötürülməsi deyil, həm də təhsil sistemləri üçün ciddi sınaq mərhələsidir. Bu proses bir tərəfdən beynəlxalq standartlara çıxış imkanı yaratsa da, digər tərəfdən dərin pedaqoji problemləri və ziddiyyətləri ortaya çıxarır. Qloballaşma təhsili bir “ictimai rifah” olmaqdan çıxarıb, onu qlobal xidmət bazarının bir elementinə çevirmişdir. Təhsilin məqsədi şəxsiyyətin harmonik inkişafından daha çox, transmilli korporasiyaların tələblərinə uyğun “insan kapitalı” formalaşdırmaqdır. Bu, pedaqogikanın mənəvi-etik funksiyasını zəiflədir və onu texniki-iqtisadi hazırlıq səviyyəsinə endirir.

Qlobal standartlar çox vaxt yerli sivilizasiya xüsusiyyətlərini və milli dəyərlər sistemini nəzərə almır, bu isə gənc nəsildə “mədəni özgələşmə” və kimlik böhranı yaradır. Yerli pedaqoji məktəblərin tədqiqat metodları və didaktik prinsipləri beynəlxalq standartlara cavab vermədiyi arqumenti ilə sıxışdırılır. Bu, milli pedaqogikanın elmi-nəzəri potensialının zəifləməsinə və intellektual asılılığa gətirib çıxarır. Qloballaşma müəllimin funksional təyinatını “biliyin ötürücüsü” statusundan “prosesin idarəedicisi” statusuna keçirmişdir. Müəllimlər çox vaxt rəqəmsal transformasiyanın gətirdiyi yeni pedaqoji alətlərlə dərsin klassik-humanist mahiyyətini uzlaşdırma bilmirlər. Bu, müəllim və tələbə arasında emosional bağın qırılmasına və təhsilin “mexanikləşməsinə” səbəb olur.

Azərbaycan təhsil sistemi də qloballaşma prosesindən kənarda qalmamış, beynəlxalq standartlara uyğunlaşma və milli təhsil dəyərlərinin qorunması arasında tarazlıq yaratmaq zərurəti ilə üz-üzə qalmışdır. Qloballaşma şəraitində təhsilin əsas funksiyalarından biri insan kapitalının inkişafını təmin etmək və cəmiyyətin intellektual potensialını gücləndirməkdir. Bu kontekstdə təhsil yalnız bilik ötürən mexanizm deyil, həm də yaradıcı düşüncə, kritik təhlil və sosial məsuliyyət kimi keyfiyyətləri formalaşdıran sosial institut kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının təhsil siyasəti də bu yanaşmaya uyğun olaraq şəxsiyyətyönümlü, nəticəyönümlü və şagirdyönümlü təhsil modelinin tətbiqini əsas istiqamət kimi müəyyənləşdirmişdir. Lakin bu prosesin həyata keçirilməsi zamanı bir sıra pedaqoji problemlər meydana çıxır.

Qloballaşmanın yaratdığı ən mühüm pedaqoji problemlərdən biri milli-mədəni dəyərlərin qorunması məsələsidir. Qlobal təhsil modellərinin və beynəlxalq kurikulumların tətbiqi bəzən yerli mədəni kontekstin və milli təhsil ənənələrinin kölgədə qalmasına səbəb olur. Azərbaycan təhsil sistemi tarixən milli-mənəvi dəyərlərin, dilin və mədəni

irsin qorunmasına xüsusi önəm vermişdir. Dövlət təhsil proqramlarında və kurikulum sənədlərində vətənpərvərlik, milli kimlik, tarixi şüur və mənəvi dəyərlər əsas istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Lakin qloballaşma şəraitində bu dəyərlərin gənc nəsə ötürülməsi daha mürəkkəb xarakter alır və pedaqoji fəaliyyətin yeni metod və yanaşmalarla zənginləşdirilməsini tələb edir.

Təhsildə bərabərlik və sosial ədalət prinsiplərinin təmin olunması da qloballaşma kontekstində aktuallaşan problemlər sırasındadır. Qlobal miqyasda informasiya texnologiyalarına və rəqəmsal resurslara çıxış imkanlarının bərabər olmaması təhsildə yeni növ sosial fərqliliklərin formalaşmasına səbəb olur. Azərbaycan təhsil sistemində son illərdə regionlarda məktəblərin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, elektron təhsil resurslarının yaradılması və distant təhsil imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Lakin buna baxmayaraq, şəhər və kənd məktəbləri arasında, eləcə də müxtəlif sosial qruplar arasında təhsil imkanlarının bərabərləşdirilməsi hələ də aktual pedaqoji problem olaraq qalır.

Dil məsələsi qloballaşma prosesində xüsusi yer tutur və pedaqoji fəaliyyətin mühüm aspektlərindən biri kimi çıxış edir. Qlobal təhsil məkanında ingilis dilinin dominant mövqeyi yerli dillərin elmi və akademik mühitdə istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır. Azərbaycan təhsil sistemində ana dilinin qorunması və inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir və tədrisin əsas dili kimi Azərbaycan dili öz mövqeyini saxlayır. Eyni zamanda, xarici dillərin, xüsusilə ingilis dilinin tədrisi genişləndirilir və beynəlxalq təhsil proqramlarına inteqrasiya təşviq olunur. Bu ikili yanaşma pedaqoji baxımdan tarazlığın qorunmasını tələb edir və ana dilində elmi düşüncə ilə qlobal akademik ünsiyyət arasında harmoniyanın yaradılmasını zəruri edir.

Qloballaşma şəraitində müəllimlərin peşəkar hazırlığı məsələsi də yeni məzmun və xarakter alır. Müasir müəllim yalnız fənn biliklərinə malik olmaqla kifayətlənməməli, həm də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə, interaktiv və innovativ təlim metodlarının tətbiqi, multikultural mühitdə ünsiyyət bacarıqları kimi kompetensiyalara yiyələnməlidir. Azərbaycan Respublikasında müəllim hazırlığı və ixtisasartırma sisteminin modernləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən islahatlar, o cümlədən sertifikatlaşdırma prosesi, müəllimlərin peşəkar inkişafına yönəlmiş proqramlar və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi bu tələblərin reallaşdırılmasına xidmət edir. Bununla belə, müəllimlərin qloballaşma şəraitində üzləşdikləri pedaqoji və psixoloji çətinliklərin aradan qaldırılması üçün davamlı dəstək mexanizmlərinin yaradılması vacibdir.

Təlim məzmununun standartlaşdırılması qloballaşmanın təhsilə təsirinin digər mühüm istiqamətlərindən biridir. Beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları, reyting sistemləri və akkreditasiya mexanizmləri təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsinə yönəlsə də, bəzən yerli təhsil ehtiyaclarının və milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmamasına səbəb olur. Azərbaycan təhsil sistemində kurikulum islahatları nəticəyönümlü və şagirdyönümlü olmasını əsas prinsip kimi qəbul etmişdir. Lakin bu yanaşmanın tətbiqi zamanı milli təhsil ənənələrinin, tarixi-mədəni kontekstin və şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması pedaqoji baxımdan mühüm vəzifə kimi qalır.

Qloballaşma şəraitində təhsilin dəyər yönümlü və tərbiyəvi funksiyası da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir cəmiyyətlərdə praktik yanaşmaların güclənməsi təhsilin əsasən əmək bazarına uyğun kadr hazırlığı vasitəsi kimi qəbul olunmasına gətirib çıxara bilər. Halbuki Azərbaycan təhsil konsepsiyasında təlimlə yanaşı, tərbiyə və şəxsiyyətin mənəvi formalaşması əsas

məqsədlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Dövlət proqramlarında və təhsil standartlarında vətəndaşlıq, mənəvi-əxlaqi dəyərlər, milli şüur və sosial məsuliyyət kimi keyfiyyətlərin formalaşdırılması xüsusi vurğulanır. Qloballaşma şəraitində bu dəyərlərin qorunması və yeni nəsələ ötürülməsi pedaqoji fəaliyyətin əsas çağırışlarından biri olaraq qalır.

Rəqəmsallaşma qloballaşmanın təhsil sahəsində ən sürətli və təsirli təzahürlərindən biridir. Elektron təhsil platformalarının, onlayn resursların və rəqəmsal qiymətləndirmə vasitələrinin tətbiqi təhsilin əlçatanlığını artırsa da, eyni zamanda bir sıra yeni pedaqoji problemlər yaradır. Şagirdlərin texnologiyadan həddindən artıq istifadəsi, diqqət yayınlığı, canlı ünsiyyət bacarıqlarının zəifləməsi və sosiallaşma imkanlarının azalması kimi halların artması müşahidə olunur. Azərbaycan təhsil sistemində rəqəmsal transformasiya istiqamətində mühüm addımlar atılmış, elektron dərsliklər, distant təhsil imkanları və rəqəmsal idarəetmə mexanizmləri tətbiq edilmişdir. Lakin pedaqoji fəaliyyət texnologiyanın imkanlarından səmərəli istifadə etməklə yanaşı, onun mənfi təsirlərini minimuma endirməyə yönəlmiş balanslı yanaşma tələb edir.

Qloballaşmanın təsiri təhsil sistemlərinin idarə olunması və qiymətləndirilməsi mexanizmlərində də özünü göstərir. Beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri, qlobal reytinglər və müqayisəli qiymətləndirmə nəticələri təhsil siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan təhsil sistemi də beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarında iştirak etməklə öz mövqeyini müəyyənləşdirməyə və təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə çalışır. Bununla belə, qlobal göstəricilərə uyğunlaşma prosesi yerli pedaqoji təşəbbüslərin və milli əsas məsələlərin kölgədə qalmasına səbəb olmamalıdır. Bu baxımdan, təhsilin idarə olunmasında qlobal meyarlarla milli maraqlar arasında tarazlığın qorunması əsas pedaqoji və strateji vəzifə kimi çıxış edir.

Qloballaşma həmçinin təhsil mühitində multikultural münasibətlərin güclənməsinə səbəb olur. Müasir məktəb və universitetlərdə müxtəlif mədəniyyətlərdən, etnik qruplardan və sosial təbəqələrdən olan şagird və tələbələrin birgə təhsili geniş yayılmışdır. Azərbaycan cəmiyyəti tarixən multikultural dəyərlərə malik olmuş və bu xüsusiyyət təhsil sistemində də öz əksini tapmışdır. Multikulturalizm və tolerantlıq prinsiplərinin tədris prosesinə inteqrasiyası qloballaşma şəraitində pedaqoji fəaliyyətin mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu istiqamətdə müəllimlərin xüsusi hazırlığı və təlim metodlarının uyğunlaşdırılması zəruri hesab olunur.

Nəticə etibarilə, təhsilin qloballaşması mürəkkəb, çoxşaxəli və ziddiyyətli prosesdir. Bu proses bir tərəfdən təhsil sistemlərinin modernləşməsinə, beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinə və bilik mübadiləsinin sürətlənməsinə şərait yaradır, digər tərəfdən isə milli kimliyin qorunması, təhsil bərabərliyi, dəyərlər tərbiyəsi və pedaqoji müstəqillik kimi fundamental məsələlərdə yeni problemlər ortaya çıxarır. Azərbaycan təhsil sistemi bu çağırışlara cavab vermək üçün qlobal təcrübəni milli dəyərlərlə sintez edən, şəxsiyyətyönümlü və humanist pedaqogikaya əsaslanan model formalaşdırmağa çalışır. Magistr səviyyəsində aparılan elmi araşdırmalar göstərir ki, qloballaşmanın pedaqoji problemlərinin effektiv həlli yalnız kompleks, sistemli və milli xüsusiyyətləri nəzərə alan yanaşma əsasında mümkün ola bilər. Bu baxımdan, müasir pedaqogikanın əsas vəzifələrindən biri qloballaşmanın imkanlarını səmərəli şəkildə dəyərləndirməklə onun yaratdığı riskləri minimallaşdırmaq və təhsilin davamlı, inklüziv və dəyər yönümlü inkişafını təmin etməkdir.

Gülşən Hacıbalayeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0004-9179-472X>
gulsenhacibalayeva2803@gmail.com

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-emosional inkişafı

***Açar sözlər:** məktəbəqədər yaş, sosial-emosional inkişaf, şəxsiyyət, ünsiyyət, oyun*

***Keywords:** preschool age, social-emotional development, personality, communication, play*

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-emosional inkişafına böyük diqqət yetirilir, çünki məhz bu yaşda hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşmağa başlayır. Məktəbəqədər yaş insan həyatında çox qısa, ancaq vacib dövrdür. Bu dövrdə uşağın psixikasının bütün aspektləri əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edir.

Uşaq bağçasına yeni başlayan uşaq özünü yeni, tanımadığı bir mühitdə, yad böyüklər və uşaqlarla əhatə olunmuş vəziyyətdə tapır. Bu vəziyyətdə tərbiyəçilər uşağın emosional rahatlığını təmin etmək, həmyaşıdları ilə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bağçada əlverişli mühit yaratmalıdırlar. Sosial-emosional inkişaf uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında, məktəb təliminə hazırlanmasında mühüm rol oynayaraq emosiyaların idarə olunmasında, sosial münasibətlərin qurulmasında və təlim prosesinə uğurla uyğunlaşmasını təmin edir. Sosial-emosional sahənin inkişafına ailə və bağça mühiti, böyüklərlə və həmyaşıdlarla ünsiyyət, nitq inkişafı, oyun fəaliyyəti, sinir sistemi təsir göstərir.

Məktəbəqədər yaş dövrü emosional sferanın inkişafında əsas dövr və kritik bir mərhələdir. Məhz bu illərdə özünün və başqalarının emosiyalarını anlamaq, hiss və emosiyalarını ifadə

etmək, ünsiyyət bacarıqları, əsas emosiyaları fəal şəkildə formalaşır. Emosiyaların inkişafı uşağın fəaliyyəti və böyüklərlə ünsiyyətinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan erkən yaş dövrü xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Psixoloqlar (L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, D.B.Elkonin) qeyd edirlər ki, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların sosial-emosional sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir.

Uşağın sosial-emosional inkişafında ünsiyyət mühüm amildir. Həmyaşıdları ilə ünsiyyət uşaqların birgə fəaliyyətləri vasitəsilə – oyunlarda, tapşırıqları yerinə yetirərkən və s. inkişaf edir. Onlar həmyaşıdları ilə mübahisə edir, öz fikirlərini söyləyir, əməkdaşlıq edir, hiss və emosiyalarını ifadə edir. Məktəbəqədər yaşlı uşağın əsas fəaliyyəti oyunlardır. Oyun, xüsusən də rol oyunları, məktəbəqədər uşaqların humanist hisslərinin inkişafına kömək edir. Uşaqlar həmyaşıdları ilə oynamaqla başqalarını başa düşməyi və onlara qarşı empatiya qurmağı, əməkdaşlıq etməyi, qarşıya çıxan problemi həll etməyi, hiss və emosiyalarını ifadə etməyi, paylaşa bilməyi öyrənirlər. Oyunda uşaq böyüklərin hərəkətlərini təqlid edir, yoldaşları ilə yaxından ünsiyyət qurur. Tərbiyəçilər uşaqların ünsiyyət və sosial bacarıqların inkişafına yönəlmiş oyunlar oynatmalıdırlar: məsələn, “Həkim” oyununda uşaqlar rolları öz aralarında bölüşdürərək həkim və xəstə rolunda oynayırlar.

Ailə və bağça uşağın emosional inkişafına təsir edən mühüm amillərdir. Düzgün ailə tərbiyəsi uşağın hərtərəfli şəxsiyyət kimi yetişməsində əsas faktordur. Valideynlər övladları üçün nümunədirlər. Tərbiyəçilər valideynlərlə daimi əlaqədə olmalı, uşaq tərbiyəsi haqqında valideynləri məlumatlandırmalıdırlar. Evdə və məktəbəqədər təhsil müəssisəsində emosional cəhətdən təşkil olunan dəstəkləyici mühit uşağın şəxsiyyətinin ahəngdar və hərtərəfli inkişafını təmin edir. Uşaqların hisslərini anlamaq üçün böyüklər onlarla yaxından əlaqə qurmalı, fikrini sərbəst ifadə etməsi üçün şərait yaratmalı, nəzakətlə və səbirlə dinləməlidirlər.

Günay Fərəcova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-3475-5793>

gunayfarajli@gmail.com

Beynəlxalq təhsil məkanında pedaqogika elminin innovativ rolu

***Açar sözlər:** pedaqogika elmi, innovasiya, beynəlxalq təhsil məkanı, təlim metodları, rəqəmsal təhsil, kompetensiya*

***Keywords:** pedagogy, innovation, international education space, teaching methods, digital education, competencies*

Müasir global dünyada təhsil sistemləri sürətlə dəyişən sosial-iqtisadi şəraitə, texnoloji yeniliklərə və əmək bazarının yeni tələblərinə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədir. Bu kontekstdə pedaqogika elmi beynəlxalq təhsil məkanında yalnız ənənəvi təlim-tərbiyə prinsiplərini qoruyan sahə kimi deyil, eyni zamanda innovativ yanaşmaların formalaşdırılmasında aparıcı elmi istiqamət kimi çıxış edir. Pedaqogika elminin innovativ rolu tədris prosesinin məzmununun, metodlarının, qiymətləndirmə mexanizmlərinin və təhsil iştirakçılarının rollarının yenidən qurulması ilə xarakterizə olunur.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, müasir təhsil modellərində tələbə-mərkəzli yanaşma, kompetensiyaya əsaslanan təlim, problem və layihə əsaslı öyrənmə pedaqoji innovasiyaların əsas istiqamətlərini təşkil edir. Araşdırmalar sübut edir ki, innovativ pedaqoji metodların tətbiqi öyrənənlərin tənqidi düşünmə, yaradıcılıq, kommunikasiya və əməkdaşlıq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Məhz bu bacarıqlar XXI əsr təhsilinin əsas nəticələri kimi beynəlxalq səviyyədə qəbul olunur.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası pedaqogika elminin innovativ rolunu daha da gücləndirmişdir. Elektron təlim platformaları, onlayn və hibrid öyrənmə modelləri, süni intellektə əsaslanan qiymətləndirmə alətləri pedaqoji fəaliyyətin yeni formalarını meydana çıxarmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, innovativ pedaqoji yanaşmalar rəqəmsal mühitdə təlimin effektivliyini artırmaqla yanaşı, müəllimin funksiyasını bilik ötürücüsündən öyrənmə prosesinin təşkilatçısı və fasilitatoru səviyyəsinə yüksəldir.

Beynəlxalq təhsil məkanında pedaqogika elminin innovativ rolu həmçinin inklüzivliyin və bərabər təhsil imkanlarının təmin olunmasında özünü göstərir. Müasir pedaqoji modellər fərdi təlim trayektoriyalarının qurulmasını, müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarına uyğunlaşmanı və sosial ədalət prinsiplərinin təhsildə tətbiqini təşviq edir. Bu yanaşma təhsilin yalnız bilik vermə funksiyasını deyil, həm də sosial inteqrasiya və davamlı inkişaf məqsədlərini reallaşdırmasını təmin edir.

Nəticə etibarilə, pedaqogika elmi beynəlxalq təhsil məkanında innovasiyaların elmi-nəzəri əsasını formalaşdıran, təhsil sistemlərinin modernləşməsinə istiqamət verən strateji sahə kimi çıxış edir. İnnovativ pedaqoji yanaşmaların tətbiqi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, qlobal rəqabətə davamlı insan kapitalının formalaşmasına və cəmiyyətin davamlı inkişafına mühüm töhfə verir.

Günay Əliyeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

<https://orcid.org/0009-0001-7959-8003>

gunaytagiyeva@nmi.edu.az

Məryəm Aslanova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

<https://orcid.org/0000-0002-2499-7197>

meryeaslanova@nmi.edu.az

Müasir dövrdə ailə tərbiyəsinə təsir edən sosial və mədəni amillər

***Açar sözlər:** ailə, tərbiyə, sosiallaşma, sosial amillər, mədəni amillər, ailə tərbiyəsi, multikulturalizm*

***Keywords:** family, upbringing, socialization, social factors, cultural factors, family upbringing, multiculturalism*

Ailə cəmiyyətin ən qədim və ən davamlı sosial institutudur. İnsan dünyaya gəldiyi andan etibarən ilk sosial münasibətlər sisteminə ailədə daxil olur. Uşağın emosional sabitliyi, davranış normaları, əxlaqi prinsipləri və sosial bacarıqları ilkin olaraq ailə mühitində formalaşır (Vygotsky, 1978, s. 57).

Sosial-mədəni yanaşmaya görə, insanın psixi və sosial inkişafı ictimai münasibətlər sistemi daxilində baş verir. Bu mövqeni əsaslandıran görkəmli psixoloq Lev Vigotski uşağın inkişafında sosial mühitin və qarşılıqlı fəaliyyətin həlledici rolunu vurğulamışdır. Digər tərəfdən, Uri Bronfenbrenner ekoloji sistemlər nəzəriyyəsində ailəni mikrosistemin mərkəzi elementi kimi təqdim edərək göstərmişdir ki, uşağın inkişafı ailə, məktəb və cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir (Bronfenbrenner, 1979, s. 22–25).

Müasir dövrdə ailə artıq yalnız ənənəvi çərçivədə fəaliyyət göstərmir; o, global informasiya mühitinin, sosial-iqtisadi

dəyişikliklərin və mədəni müxtəlifliyin təsiri altındadır. Bu baxımdan ailə tərbiyəsinə təsir edən amillərin elmi əsaslarla təhlili xüsusi aktuallıq kəsb edir.

XXI əsr qloballaşma və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. İnternet və sosial şəbəkələr vasitəsilə uşaqlar müxtəlif ölkələrin mədəniyyətləri, ideologiyaları və davranış modelləri ilə erkən yaşlardan tanış olurlar. Bu proses ailə tərbiyəsinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər.

İnformasiya axınının intensivliyi valideynlərin nəzarət və istiqamətləndirmə funksiyasını çətinləşdirir. Şəbəkə cəmiyyətinin xüsusiyyətlərini araşdıran Manuel Kastels informasiya texnologiyalarının insan identikliyinə (insan şəxsiyyətinə) və sosial münasibətlərə təsirini xüsusi vurğulamışdır. Müasir ailə uşağın rəqəmsal mühitdə təhlükəsiz və məqsədyönlü fəaliyyətini təmin etmək üçün media savadlılığını inkişaf etdirməlidir (Castells, 1996, s. 3–5).

Rəqəmsal texnologiyalar ailədaxili ünsiyyət formasını dəyişdirmişdir. Bir tərəfdən, onlayn resurslar təhsil və özünüinkişaf imkanlarını genişləndirir, digər tərəfdən isə ailə üzvləri arasında canlı ünsiyyətin azalmasına səbəb ola bilər.

Televiziya və ictimai diskurs ailə problemlərini tez-tez gündəmə gətirir. Məsələn, Söhbət var və 3D kimi intellektual verilişlərdə ailədaxili münasibətlər, valideyn məsuliyyəti və uşaqların psixoloji rifahı müzakirə edilir. Bu müzakirələr göstərir ki, media ailə tərbiyəsində maarifləndirici rol oynaya bilər, lakin eyni zamanda yanlış dəyərlərin ötürülməsi riskini də daşıyır.

Ailənin iqtisadi rifah səviyyəsi uşağın inkişaf imkanlarına birbaşa təsir göstərir. Maddi sabitlik təhsil, sağlamlıq və asudə vaxtın səmərəli təşkili üçün əlverişli şərait yaradır. Əksinə, iqtisadi çətinliklər ailədaxili stressi artıraraq tərbiyə prosesinə mənfi təsir göstərə bilər.

Fransız sosioloqu Pyer Burdiyö sosial və mədəni kapital anlayışları vasitəsilə ailənin resurslarının uşağın gələcək sosial mövqeyinə təsirini izah etmişdir. Onun fikrincə, ailənin təhsil səviyyəsi və mədəni mühiti uşağın intellektual inkişafında mühüm rol oynayır (Bourdieu, 1977, s. 72–95).

Urbanizasiya (şəhərləşmə) prosesi ailə modelində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi geniş ailə modelinin yerini daha çox nüvə ailə modeli tutur. Nəsilərarası təcrübənin ötürülməsi zəifləyir və uşaqların sosiallaşma prosesi əsasən valideyn və məktəb mühiti ilə məhdudlaşır (Bronfenbrenner, 1979, s. 258).

Miqrasiya hallarında valideynlərin xaricdə işləməsi və ya ailənin parçalanması uşağın emosional inkişafına təsir göstərə bilər. Bu vəziyyət ailə tərbiyəsində psixoloji boşluqlar yarada bilər və əlavə sosial dəstək mexanizmlərinə ehtiyac doğurur.

Ailə tərbiyəsini əsas istiqamətverici xətti milli-mənəvi dəyərlərdir. Azərbaycan cəmiyyətində ailə müqəddəs institut kimi qəbul olunur və uşaqların böyüklərə hörmət, vətənpərvərlik və humanizm ruhunda yetişdirilməsi prioritet hesab edilir.

Heydər Əliyev ailənin milli kimliyin qorunmasındakı rolunu vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, cəmiyyətin gələcəyi sağlam ailə modelindən asılıdır. Bu yanaşma ailə tərbiyəsini yalnız fərdi deyil, həm də ictimai əhəmiyyət daşıdığını göstərir (Əliyev, 1998, s. 214).

Bu baxımdan ailə yalnız uşağın ilkin sosiallaşma mühiti olmaqla kifayətlənmir, həm də onun mənəvi və milli dəyərlərə bağlılığının formalaşmasında əsas institut kimi çıxış edir. Sağlam və stabilliyi qorunan ailə cəmiyyətin ümumi inkişafına birbaşa təsir göstərir.

1998-ci ildə Heydər Əliyev dövlətin milli-mənəvi təməl dəyərlərinin formalaşmasında gənclər tərbiyəsini rolunu vurğulayaraq qeyd edirdi ki, gənclər XXI əsrdə Azərbaycanın inkişafını təmin etmək üçün biliklə yanaşı milli və ümumbəşəri

dəyərlərə də sadıq olmalıdırlar; o, gənclərin tərbiyəsində ailə və məktəb mühitinin sinerji (əməkdaşlıq) rolunu, mənəvi dəyərlərin qorunmasını və vətənpərvərlik ruhunun gücləndirilməsini xüsusi vurğulamışdır (Əliyev, 1997, s. 209–224).

Bu yanaşma göstərir ki, yalnız ailə və ya yalnız məktəb tərbiyəsi yetərli deyil; onların birgə fəaliyyəti, yəni sinerji, uşağın şəxsiyyətinin, mənəvi və sosial bacarıqlarının daha sağlam formalaşmasına imkan yaradır. Gənclərin bilik və dəyərlər balansını qavraması üçün bu əməkdaşlıq vacibdir.

1999-cu ildə Heydər Əliyev çıxışlarında milli təhsil və dil məsələlərini tərbiyə kontekstində vurğulamışdır; o, məktəblərdə və gənclər arasında milli dilin vətənpərvərlik dəyərlərinin gücləndirilməsinin vacibliyini önə çəkmiş, uşaqlar və gənclər üçün Azərbaycan dilinin qorunmasının, onların təhsil sistemində milli proqramlara uyğun formalaşdırılmasının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişdir (Əliyev, 1999, s. 152–155).

Milli dil və təhsil sahəsində bu diqqət, gənclərin öz milli kimliyini qoruması və cəmiyyətə məsuliyyətli fərdlər kimi inteqrasiya olması üçün həlledici amildir. Dil və mədəniyyətin davamlılığı, ailə və məktəbin birgə rolu ilə daha da möhkəmlənir.

Müasir dövrdə qadınların ictimai və iqtisadi fəallığının artması ailədaxili rolların yenidən bölüşdürülməsinə səbəb olmuşdur. Ənənəvi “ata – təminatçı, ana – tərbiyəçi” modeli tədricən dəyişir və valideynlər arasında funksional bərabərlik formalaşır. Bu dəyişiklik uşaqlarda gender stereotiplərinin azalmasına və daha bərabər sosial münasibətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

Müasir cəmiyyət mədəni müxtəlifliklə xarakterizə olunur. Fərqli etnik, dini və mədəni qrupların birgə yaşadığı mühitdə tolerantlıq və qarşılıqlı hörmət ailə tərbiyəsinin mühüm komponentinə çevrilir. Uşaqlar ailədə müxtəlifliyə hörmət

ruhunda tərbiyə olunduqda, cəmiyyətdə sosial harmoniya və sabitlik güclənir.

Qloballaşma nəticəsində kütləvi mədəniyyətin təsiri artmışdır. Musiqi, kino, sosial media fenomenləri və populyar mədəniyyət elementləri uşaqların davranış və düşüncə tərzinə təsir edir. Ailə bu təsirləri düzgün istiqamətləndirməli, milli və ümumbəşəri dəyərlər arasında balans yaratmalıdır.

Müasir ailə bir sıra çağırışlarla üz-üzədir: ünsiyyət çatışmazlığı, rəqəmsal asılılıq, dəyərlər konfliktləri və sosial təzyiqlər. Bu problemlərin həlli üçün valideynlərin pedaqoji və psixoloji maarifləndirilməsi vacibdir.

Ailə tərbiyəsinin effektivliyi üçün aşağıdakı istiqamətlər mühüm əhəmiyyət daşıyır:

- Valideynlərin media savadlılığının artırılması;
- Ailədaxili ünsiyyətin gücləndirilməsi;
- Uşaqların emosional ehtiyaclarının nəzərə alınması;
- Məktəb və ailə əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi;
- Dövlət səviyyəsində ailə institutunun dəstəklənməsi.

Bu tədbirlər ailə tərbiyəsinin müasir şəraitdə daha səmərəli təşkilinə imkan yarada bilər.

Müasir dövrdə ailə tərbiyəsi sosial və mədəni amillərin kompleks təsiri altında formalaşan çoxşaxəli prosesdir. Qloballaşma, rəqəmsallaşma, sosial-iqtisadi dəyişikliklər və urbanizasiya ailə institutunun funksiyalarını yenidən müəyyənləşdirir. Eyni zamanda milli-mənəvi dəyərlər və multikultural mühit ailə tərbiyəsinin məzmununu zənginləşdirir (Əliyev, 1998, s. 21).

Ailə cəmiyyətin mənəvi dayağı kimi öz funksiyasını qoruyub saxlamalı, dəyişən sosial şəraitə uyğunlaşaraq uşaqların hərtərəfli inkişafını təmin etməlidir. Sağlam ailə modeli sağlam cəmiyyətin əsasını təşkil edir (Əliyev, 1997, s. 90).

Müasir dövrdə ailə tərbiyəsi həm sosial, həm də mədəni amillərin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşan çoxşaxəli bir prosesdir.

Ailənin rolu yalnız uşağın ilkin sosiallaşma mühiti ilə məhdudlaşmır; o, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, fərdi və ictimai bacarıqların inkişafı, habelə gələcək nəsillərin və cəmiyyətin sabitliyinin təmin olunması baxımından həyati əhəmiyyət daşıyır. Qloballaşma, rəqəmsallaşma, urbanizasiya və sosial dəyişikliklər ailənin funksiyalarını yenidən müəyyənləşdirir, amma sağlam və stabilliyi qorunan ailə modeli cəmiyyətin mənəvi dayağı olaraq rolunu qoruyur. Beləliklə, ailə tərbiyəsinin effektivliyi valideynlərin, məktəbin və dövlətin birgə səyləri ilə mümkün olur və bu əməkdaşlıq gələcək nəsillərin mənəvi, sosial və intellektual inkişafını təmin etmək üçün əsas şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge University Press.
2. Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Harvard University Press.
3. Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Wiley-Blackwell.
4. Əliyev, H. (1997). *Seçilmiş çıxışlar və nitqlər* (Cild 1). Azərneşr.
5. Əliyev, H. (1998). *Seçilmiş çıxışlar və nitqlər* (Cild 2). Azərneşr.
6. Əliyev, H. (1999). *Seçilmiş çıxışlar və nitqlər* (Cild 3). Azərneşr.
7. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society*. Harvard University Press.

Ülkər Məhərrəmov
Azərbaycan İdman Akademiyası
<https://orcid.org/0000-0001-6964-7337>
ulkar.maharramova@sport.edu.az

Frazeoloji vahidlərin tədrisində innovativ pedaqoji yanaşmalar

***Açar sözlər:** frazeoloji vahidlər, yaradıcı metodlar, oyunlaşdırma, idiomlar, mədəniyyətlərarası kompetensiya*

***Keywords:** phraseological units, creative methods, gamification, idioms, intercultural competence*

İdiomlar və ya sabit ifadələr kimi də tanınan frazeoloji vahidlər istənilən dilin mədəniyyətini, dünyagörüşünü və tarixini əks etdirən vacib bir hissədir. Lakin, onlar dil öyrənənlər üçün çox vaxt çətin olur, çünki onların mənalı fərdi komponentlərdən çıxarıla bilməz. V.N.Telianın (1996) qeyd etdiyi kimi, “frazeologiya bir xalqın milli mentalitetini və kollektiv təcrübəsini təcəssüm etdirir və onu həm dil, həm də mədəni cəhətdən zəngin edir” (Telieva, 1996). Buna görə də, frazeoloji vahidləri effektiv şəkildə öyrətmək üçün müəllimlər öyrənənlərin təxəyyülünü və emosional cəlbini stimullaşdıran metodlardan, yəni oynaq və yaradıcı yanaşmalardan istifadə etməlidirlər.

Gamifikasiya, dil pedaqogikasında güclü motivasiya vasitəsi kimi diqqət çəkən təhsildə oyun elementlərinin istifadəsidir. Oyunlar öyrənmə prosesini dinamik edir və narahatlığı azaldır, öyrənənləri idiomlardan kortəbii və kontekstual şəkildə istifadə etməyə təşviq edir.

Wright, Betteridge və Buckby (2006) görə, dil oyunları “tələbələri aktiv şəkildə iştirak etməyə və daha yaxşı yadda

saxlamağa təşviq edən xoş bir atmosfer” yaradır (Wright və b., 2006).

Frazeoloji vahidlərin öyrədilməsi üçün bəzi effektiv oyun əsaslı fəaliyyətlərə aşağıdakı cədvəldə baxmaq olar:

1. İdiom Bingo - Şagirdlər şifahi mətnlərdə və ya dialoqlarda idiomları dinləyir və bingo kartlarında qeyd edirlər.
2. Uyğunlaşdırma Oyunları - Şagirdlər idiomları mənalarına və ya vizual təsvirlərinə uyğunlaşdırırlar.
3. Rol Oyunları - Şagirdlər təyin olunmuş idiomları özündə birləşdirən qısa səhnələr oynayırlar və bu da onlara məcazi mənaları kontekstləşdirməyə kömək edir.
4. Frazoloji Viktorinalar - Kahoot! və ya Quizizz kimi rəqəmsal vasitələrdən idiom yarışları üçün istifadə etmək olar, təkrarlama və oyun vasitəsilə xatırlamanı artırırırlar.

Bu cür interaktiv metodlar tək-cə əzbərləməni deyil, həm də mədəniyyətlərə bərabər bacarıqları inkişaf etdirir, çünki idiomlar tez-tez mədəni eynəmlərdir.

Bildiyimiz kimi, yaradıcılıq kommunikativ tədrisin təməli daşdır. Şagirdlər frazeoloji vahidləri şərh etməyə, vizuallaşdırmağa və hətta icad etməyə təşviq edildikdə, onlar daha dərin dil və mədəni anlaşma inkişaf etdirirlər. Maley və Peachey vurğuladıqları kimi, “yaradıcı fəaliyyətlər tələbələrin yüksək səviyyəli düşüncəsini və emosional cəlb olunmasını stimullaşdırır, dil öyrənməsini daha fərdi və mənalı edir” (Maley və Peachey, 2015).

Dərs zamanı istifadə edilə bilən bəzi yaradıcı fəaliyyət nümunələri var:

➤ İdiom illüstrasiyaları: Şagirdlər idiomlar üçün rəqəmsal vizuallar çəkir və ya yaradırlar.

➤ Mini-Hekayələr və ya Komikslər: Şagirdlər kontekstdə müəyyən idiomlardan istifadə edərək qısa hekayələr yazırlar.

➤ İdiomatik Poeziya və ya Rep: Şagirdlər idiomları daxil edərək qısa şeirlər, qafiyələr və ya replər bəstələyirlər.

➤ Mədəni Müqayisələr: Şagirdlər oxşarlıqları və mədəni nüansları təhlil edərək ana dilindən və hədəf dilindən idiomları müqayisə edirlər.

“Bu fəaliyyətlər tələbələrin metafora, obrazlılıq və dildə simvolizm haqqında məlumatlılığını inkişaf etdirir ki, bu da idiomatik bacarıq üçün vacibdir” (Hall, 1990).

Oynaq və yaradıcı metodlar frazeoloji bacarıqların inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir.

Onlar öyrənənlərə tanımadan istehsala, hərfi anlamadan metaforik şərhə keçməyə imkan verir. Bundan əlavə, onlar uzunmüddətli yadda saxlamanın açarı olan əməkdaşlıq öyrənməsini və emosional iştirakı təşviq edirlər.

Müəllimlər fasilitator kimi mühüm rol oynayır: onlar öyrənənlərin bacarıqlarına və mədəni mənşəyinə uyğun idiomlar seçməli, kontekstual dəstək verməli və təcrübə üçün təhlükəsiz bir məkan yaratmalıdırlar. Rəqəmsal alətlərin və multimedia resurslarının (məsələn, videolar, qısametrajlı filmlər) inteqrasiyası öyrənənlərin motivasiyasını və təsirini daha da artırır.

Xülasə, frazeoloji vahidlərin oynaq və yaradıcı yanaşmalar vasitəsilə öyrədilməsi öyrənmə təcrübəsini mexaniki əzbərləmədən mənalı mədəni araşdırmaya çevirir. Oyunlar və yaradıcı tapşırıqlar öyrənənləri metaforik düşünməyə, özlərini sərbəst ifadə etməyə və məcazi dilin zənginliyini qiymətləndirməyə təşviq edir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin vacib olduğu qloballaşan dünyada bu cür yanaşmalar təkcə dil bacarıqlarını inkişaf etdirmir, həm də empatiya və mədəni maarifləndirməni inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. Hall, E. T. (1990). *Understanding cultural differences: Germans, French and Americans*. Intercultural Press.
2. Maley, A., & Peachey, N. (2015). *Creativity in the English language classroom*. British Council.
3. Telia, V. N. (1996). *Russian phraseology: Semantic, pragmatic and linguocultural aspects*. Languages of Russian Culture.
4. Wright, A., Betteridge, D., & Buckby, M. (2006). *Games for language learning* (3rd ed.). Cambridge University Press.

Kəmalə Bayramova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

<https://orcid.org/0009-0006-5180-8706>

alizadakamala98@gmail.com

Məktəbəqədər və autizm spektr pozuntulu uşaqlarda sensor ehtiyacların xüsusiyyətləri

Açar sözlər: məktəbəqədər, sensor, autizm spektr pozuntusu, ehtiyaclar, terapiya

Keywords: preschool, sensory, autism spectrum disorder, needs, therapy

Tipik inkişaf etmiş uşaq ilə ASP-li uşaqda fərq nələndir?

Məktəbəqədər və autizm spektr pozuntulu uşaqda (2–5 yaş) sensor ehtiyacların zəifləməsi çox yayılmışdır. Bu onların sosial fəaliyyətlərinə, diqqət, davranış və motor bacarıqlarına böyük təsir göstərir. Uşaqların yaşlarının hər dönəmində sensor ehtiyaclar hər dövr üçün konkret xüsusiyyətlərlə özünü göstərir. Tipik inkişaf etmiş uşaqlarda sensor sistemlər funksional uyğunluq təşkil etsə də, autizmlilə uşaqlarda bu proses daha kompleks və fərdi müdaxilə tələb edəndir.

Kiçik yaşda uşağın beyni hər şeyi süngər kimi hopdurur, çünki öyrənmə bacarıqlarının, davranışın və şəxsiyyətin formalaşmasının təməli məhz bu zaman qoyulur. Uşaqların ətraf aləmdə baş verənləri qavraması və ona adaptasiyası əsasən sensor təcrübələrlə baş verir. Həmçinin onların estetik inkişafı da hissiyat orqanlarından asılıdır. Bu ehtiyacların düzgün işlənməsi uşağın gündəlik fəaliyyətlərdə aktiv iştirakına, düzgün davranış qaydalarına və ən əsası oyun bacarıqlarının inkişafına müsbət yöndə nəticə verir.

Tipik inkişaf edən məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sensor ehtiyaclar onların yaşına, inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq təbii

şəkildə yaranır və zamanla tənzimlənir. Belə ki, uşaq əvvəlcə toxunur, hərəkət edir, sonra oturaq fəaliyyətə uyğunlaşır. İnkişaf prosesi normal bir hissə kimi formalaşır. Lakin autizm spektr pozuntusu olan uşaqlarda isə bu ehtiyaclar təbii ardıcılıqla və eyni səviyyədə olmaya bilər. Onlar bəzi sensor stimullara həddindən artıq həssas, bəzilərinə isə ola bildiyindən çox az reaksiya verə bilər. Buna görə onların ehtiyacları daha güclü, davamlı və yaşlarına uyğun olmayan şəkildə özünü göstərə bilər.

Sensor ehtiyaclar bütün uşaqlarda mövcud olmaqla yanaşı, autizm spektr pozuntusu (ASP) olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda da özünü göstərir.

Bu ehtiyaclar normal inkişaf edən uşaqlar ilə müqayisədə daha fərqli və daha yüksək intensivlikdə müşahidə olunduğundan, sensor təcrübələrin planlaşdırılmasında diferensial yanaşmanın tətbiqini zəruriləşdirir.

Sensor inteqrasiya, uşağın duyğu orqanlarından (məsələn, görmə, eşitmə, toxunma, dad, qoxu, hərəkət) gələn məlumatları beynində təşkil edib daha sonra emal etməsi prosesidir. Bu proses, ətraf mühitlə düzgün qarşılıqlı əlaqə qurmaq və gündəlik fəaliyyətləri effektiv şəkildə yerinə yetirmək üçün vacibdir. Sensor inteqrasiya uşaqların inkişafı zamanı böyük əhəmiyyət daşıyır.

Çünki bu prosesdə problem yaranarsa, onlar gündəlik sadə həyatı fəaliyyətlərdə çətinlik çəkə bilər. Normal beyin üçün sensor məlumatlar şəffaf bir yol kimi axıcılıq təşkil etsə də, autizm spektr pozuntulu (ASP) uşaqlarda bu sistem prosesi qavrama mərhələsində pozulur. Bir növ “siqnal qarışıqlığı” baş verir. Belə ki, məlumatlar beynin müvafiq mərkəzlərinə ya çox gec, ya da çox güclü çatır. Uşaq nə baş verdiyini anlamağa çalışarkən beyni yorulur, nəticədə onun sosial davranışı və öyrənmə qabiliyyəti zəifləyir.

Sensor sistemlər nədir və fərqləri nələrdir?

Sensor inteqrasiya prosesi mərkəzi sinir sisteminin vahid funksiyası olsa da, bu prosesin keyfiyyəti birbaşa sensor sistemlərin (kanalların) düzgün işləməyindən asılıdır. Bu sistemlərdən vestibulyar və proprioseptiv sensor inteqrasiyanın əsas bünövrəsi, digərləri isə həmin bünövrənin hissələri adlanır.

1. Vestibulyar və Proprioseptiv Sistemlər (Bədən fərqişdaliyi)

Tipik inkişafda uşaqlar məkanda müvazinəti və bədən üzvlərinin koordinasiyasını avtomatik idarə edirlər. ASP-li uşaqlarda isə bu sistemlərdə hipohəssaslıq və ya hiperhəssaslıq müşahidə olunur. Hipohəssas – ağrıya dözümlü, hər şeyə toxunma, özünə zərər verməyə meyilli tiptir. Hiperhəssas – təmasdan qaçan, dırnağın, saçın kəsilməsinə kəskin reaksiya verən tiptir. Uşaq öz bədənini “hiss etmək” üçün stereotipik hərəkətlərə (yellənmək, tullanmaq, əşyalara çırpılmaq) əl atır. Bu, sadəcə bir davranış pozuntusu deyil, beynin sensor açlığı döyurmaq cəhdidir (Ayres, 1972).

2. Taktil və Auditor Sistemlər (Eksteroseptiv qavrayış)

Normal inkişaf prosesində beyin toxunma və səs stimullarını adaptiv şəkildə qəbul edərək ikincidərəcəli stimulları (məsələn, fon səsini) kənarlaşdırır. Lakin ASP-li uşaqlarda sensor müdafiə mexanizmi aktivləşir. Bu zaman gündəlik məişət səsləri və ya paltarın etiketi belə mərkəzi sinir sistemi tərəfindən “təhlükə” kimi kodlaşdırılır ki, bu da qaçış və ya aqressiya davranışına səbəb olur (Dun, 1997), (Miller və b., 2007).

3. Vizual Sistem və Qavrama Modulyasiyası

Normal inkişaf edən uşaqlar vizual mühiti bütöv (holistik) qavradığı halda, ASP-li uşaqlarda fraqmentar (parçalı) qavrayış üstünlük təşkil edir. Onlar obyektin ümumi funksiyasından ziyadə, onun detallarına (məsələn, maşının təkərinin fırlanmasına) fokuslanırlar. Bu da sosial mühidə vacib olan üz ifadələrinin və jestlərin qavranılmasını çətinləşdirir.

Beləliklə, sensor ehtiyaclar hər iki qrupun inkişafında mühüm rol oynayır; tipik inkişaf edən uşaqlarda bu ehtiyaclar ahəngdar şəkildə işlədiyi halda, ASP-li uşaqlarda dərinləşmiş və məqsədyönlü müdaxilə tələb edən formada olur. Qeyd olunan müqayisəli təhlil erkən yaşda, xüsusən məktəbəqədər dövrdə (0–6 yaş) sensor ehtiyacların kənardan müdaxilələrlə bərpasını təsdiqləyir. Bu dövrdə uşağın beyni ən yüksək plastisiyaya (yenidən təşkil olunma qabiliyyətinə) malikdir.

Sensor ehtiyacların müalicəsində ən effektiv yanaşma metodu nədir?

Ehtiyacların ödənməsi üçün əsasən Sensor İnteqrasiya Terapiyasından istifadə edilir. Terapiya oyun əsaslıdır və ən effektiv üsullardan biridir. Təməmində uşaqların öz maraqları dayanır. Adətən erqoterapevt tərəfindən “sensor gym” adlı xüsusi mühitdə təşkil olunur. Bu terapiya amerikalı erqoterapevt, uşaq psixoloqu olan A.Jean Ayres prinsipinə əsaslanır. Bu prinsip məktəbəqədər yaşlı, xüsusilə ASP-li uşaqlarda sensor emal problemlərini həll etmək üçün çox bilinən bir yanaşmadır. ASİ (Ayres Sensor İnteqrasiya) yanaşması 2 əsas prinsip ilə çalışır:

1. Sensor inteqrasiyanın beynin neyroloji funksiyası olduğunu bilmək.
2. Terapiyanı aktiv, məqsədyönlü və differensiaslaşdırılmış sensor fəaliyyətlərlə həyata keçirmək.

Ayres nəzəriyyəsinə istinadən bəzi nümunələr var ki, onların effektivliyi bu gün də qoruyub saxlayır. Bunlar yelləncəkdə yellənmə, pilləkənləri çıxmaq, tuneldən keçmək, top hovuzuna tullanmaq, qum, makaron və ya gil ilə oynamaq və s. hərəkətlərdir.

Sensor ehtiyacların ölkəmizdə inkişafı necədir?

Azərbaycanda bu sahədə inkişaf son illərdə sürətlənir. Təhsil Nazirliyinin inklüziv təhsil siyasəti çərçivəsində artıq məktəbəqədər təhsil müəssisələrində də bu yanaşma genişlənir

(“2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”).

Lakin qismən çatışmazlıqlar var. Əsas çətinliklər mütəxəssis çatışmazlığı, müxtəlif resurslar, həmçinin valideyn və pedaqoqların bu sahədə məlumatlarının az olmasıdır. Ancaq ölkəmizdə fəaliyyət göstərən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sensor ehtiyaclar müəyyən təsdiq olunmuş mərhələlərlə kiçik qruplardan başlayaraq məşğələlərdə müxtəlif oyun və fəaliyyətlərlə inkişaf etdirilir.

Həmin fəaliyyətlər sonrakı qruplarda əsasən riyazi məntiqi təfəkkürün inkişafı məşğələsində özünü daha mürəkkəbləşdirsə də, əsasən bütün məşğələlərdə mövzuya uyğun inteqrasiya olunaraq tətbiq edilməsi və uşaqların gələcək rifahı üçün müəllimlərin bu sahədə özlərini inkişaf etdirib müxtəlif təlimlərə cəlb olunması problemin həllində müsbət köklü dəyişikliklərə yol açar. Buna baxmayaraq, Təhsil Nazirliyinin təşəbbüsü ilə “autizm mərkəzləri” kimi fəaliyyət göstərən kifayət qədər qurumlar vardır. Bu da gələcək dövr üçün son dərəcə müsbət və ümidverici haldır.

Ümumiyyətlə, sensor ehtiyacların erkən yaşda dəstəklənməsi autizm spektr pozuntulu uşaqların potensiallarını maksimum üzə çıxaran əsas şərtlərdən biridir. Bu istiqamətdə atılan hər bir addım həm fərdi, həm də cəmiyyət səviyyəsində böyük dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Ayres, A. J. (1972). *Sensory integration and learning disorders*. Western Psychological Services.
2. Azərbaycan Respublikası. (2018). *2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı*.

3. Dunn, W. (1997). The impact of sensory processing abilities on the daily lives of young children and their families. *Infants & Young Children*.
4. Miller, L. J., Anzalone, M. E., Lane, S. J., Cermak, S. A., & Osten, E. T. (2007). Concept evolution in sensory integration: A proposed nosology for diagnosis. *American Journal of Occupational Therapy*.

Ülviyyə Fətəliyeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

doktorant

<https://orcid.org/0009-0002-2764-1070>

ulviyyefeteliyeva@nmi.edu.az

Müəllimlərin peşəkar ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması

***Açar sözlər:** peşəkar ünsiyyət, müəllim bacarıqları, pedaqogika, refleksiya, əməkdaşlıq*

***Keywords:** professional communication, teacher skills, pedagogy, reflection, cooperation*

Peşəkar ünsiyyət müəllimlər üçün əsas bacarıqdır və təhsil müəssisələrində effektiv tədris, sinif idarəçiliyi və əməkdaşlıq münasibətlərinin təməlini təşkil edir. Müasir təhsildə müəllimin rolu biliklərin sadə ötürülməsindən kənara çıxır; o, rəhbərlik, motivasiya və müsbət şəxslərarası dinamikanın inkişafını əhatə edir. Müəllimlər hər gün şagirdlər, valideynlər və həmkarlarla qarşılıqlı əlaqədə olurlar və bu qarşılıqlı əlaqələrin keyfiyyəti şagirdlərin təlim nəticələrinə, sinif mühitinə və məktəbin peşəkar mühitinə birbaşa təsir göstərir. Peşəkar ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması şifahi, qeyri-şifahi və yazılı bacarıqların məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməsini əhatə edir. Bu, empatiya, aktiv dinləmə, ifadənin aydınlığı, uyğunlaşma və münaqişələri konstruktiv şəkildə idarə etmək bacarığı tələb edir. Bəzi fərdlərdə fitri ünsiyyət qabiliyyətləri ola bilsə də, bu bacarıqlar hədəflənmiş təcrübə və peşəkar inkişaf təşəbbüsləri vasitəsilə sistematik şəkildə inkişaf etdirilə və təkmilləşdirilə bilər.

Tədrisdə effektiv ünsiyyət bir neçə ölçünü əhatə edir. Birincisi, şifahi ünsiyyət fikirləri aydın şəkildə ifadə etmək,

anlayışları izah etmək və konstruktiv rəy vermək bacarığını əhatə edir. Müəllimlər məlumatları müxtəlif qabiliyyətlərə və öyrənmə üsullarına malik şagirdlər üçün əlçatan şəkildə təqdim edə bilməlidirlər.

İkincisi, jestlər, üz ifadələri və bədən dili daxil olmaqla qeyri-verbal ünsiyyət şifahi mesajları gücləndirir və şagirdlərlə qarşılıqlı anlaşma yaratmağa kömək edir.

Üçüncüsü, dərslər, hesabatlar və elektron poçtlar kimi yazılı ünsiyyət məktəblə bağlı sənədlərdə aydınlıq və peşəkarlıq təmin edir. Emosional intellekt peşəkar ünsiyyətlə sıx bağlıdır. Öz emosiyalarını başa düşən və idarə edən, eyni zamanda başqalarının emosiyalarını tanıyan və onlara cavab verən müəllimlər dəstəkləyici və məhsuldar təlim mühiti yarada bilərlər. Empatiya müəllimlərə şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına effektiv şəkildə cavab verməyə imkan verir, özünütənzimləmə isə çətin vəziyyətlərdə belə peşəkar qarşılıqlı əlaqələri təmin edir. Peşəkar ünsiyyət bacarıqları effektiv tədris üçün vacibdir və onların inkişafı düşünülmüş və sistemli yanaşmalar tələb edir. Ən təsirli strategiyalardan biri refleksiv təcrübədir ki, bu da müəllimləri güclü və təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən etmək üçün şagirdlər, həmkarlar və valideynlərlə qarşılıqlı əlaqələrini müntəzəm olaraq təhlil etməyə təşviq edir.

Refleksiv jurnallar, həmyaşd müşahidəsi və özünüqiymətləndirmə kimi vasitələr vasitəsilə müəllimlər özünü inkişaf etdirir, ünsiyyətlərindəki nümunələri tanıyır və qarşılıqlı əlaqələrdə aydınlığı, empatiyanı və cavabdehliyi artırmaq üçün məqsədyönlü düzəlişlər edirlər. Refleksiv təcrübə təkcə ünsiyyəti yaxşılaşdırmaqla yanaşı, həm də tənqidi düşüncəni və davamlı özünütəkmilləşdirməni təşviq etməklə peşəkar inkişafa kömək edir.

Digər əsas yanaşma seminarlarda və strukturlaşdırılmış təlim proqramlarında iştirak etməkdir. Bu sessiyalar müəllimlərə effektiv ünsiyyət, münaqişələrin həlli və emosional

zəka üçün praktik alətlər və üsullar təqdim etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Seminarlar müəllimlərə aktiv dinləmə təcrübəsi keçirməyə, konstruktiv rəy vermək üçün strategiyalar öyrənməyə və sinifdəki çətin vəziyyətləri həll etmək üçün metodları araşdırmağa imkan verir. Təlim sessiyalarına həmçinin tez-tez öyrənməni gücləndirən və ünsiyyət nəzəriyyələrinin real həyatda təhsil mühitində tətbiqini təşviq edən qrup müzakirələri və iş araşdırmaları kimi interaktiv komponentlər daxildir.

Əməkdaşlıq təlimi üçüncü vacib metod kimi xidmət edir. Komanda tədrisi, həmyaşlıq mentorluğu və peşəkar təlim icmalarında iştirak etməklə müəllimlər müxtəlif ünsiyyət üslubları və strategiyaları ilə tanış olurlar. Bu əməkdaşlıq mühiti müəllimlərə effektiv ünsiyyət davranışlarını müşahidə etməyə, modelləşdirməyə və onlar haqqında düşünməyə imkan verir, eyni zamanda həmkarlarından rəy alır.

Peşəkar şəbəkə daxilində təcrübə və fikir mübadiləsi həm şəxsiyyətlərarası bacarıqları, həm də pedaqoji təcrübələri gücləndirir, qarşılıqlı dəstək mədəniyyəti və davamlı peşəkar inkişaf yaradır. Simulyasiya və rol oyunu məşqləri müəllimlərə nəzarətli, real ssenarilərdə ünsiyyət tətbiq etmək imkanları verir. Simulyasiya edilmiş sinif qarşılıqlı əlaqələrində, rol oyunu məşqlərində və iş araşdırması təhlillərində iştirak etməklə müəllimlər mürəkkəb vəziyyətlərin öhdəsindən gəlməkdə, şagirdlərin müxtəlif ehtiyaclarına cavab verməkdə və münaqişələri konstruktiv şəkildə həll etməkdə özünəinam qazanırlar.

Bu məşqlər müəllimlərə müxtəlif ünsiyyət üsulları ilə təcrübə aparmağa, dərhal rəy almağa və onları real həyatda tədris kontekstlərində tətbiq etməzdən əvvəl yanaşmalarını təkmilləşdirməyə imkan verir.

Nəhayət, uyğunlaşma və mədəni həssaslıq peşəkar ünsiyyətin vacib komponentləridir. Müəllimlər ünsiyyət

üslublarını tələbələrin və həmkarlarının auditoriyasına, kontekstinə və mədəni mənşəyinə uyğun olaraq tənzimləyə bilməlidirlər. Müxtəliflik, inklüzivlik prinsipləri və sosial dinamikadan xəbərdar olmaq ünsiyyətin hörmətli, effektiv və bütün iştirakçıların ehtiyaclarına cavab verən olmasını təmin edir. Uyğunlaşa bilən və mədəni cəhətdən həssas yanaşma təkcə müəllim-tələbə münasibətlərini gücləndirmir, həm də bütün şagirdlərin dəyərli və başa düşülən hiss etdikləri inklüziv təlim mühitini formalaşdırır.

Beləliklə, müəllimlərdə peşəkar ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı çoxşaxəli və davamlıdır. Refleksiv təcrübə, hədəflənmiş təlim, əməkdaşlıq təlimi, simulyasiya məşqləri və mədəni uyğunlaşma birlikdə müəllimlərə effektiv ünsiyyət qurmağa, müsbət münasibətlər qurmağa və məhsuldar və ahəngdar təhsil mühitinə töhfə verməyə imkan verən hərtərəfli bir çərçivə təşkil edir. Bu bacarıqları sistemə şəkildə inkişaf etdirməklə müəllimlər həm peşəkar səriştələrini, həm də təhsilin ümumi keyfiyyətini artırır.

Yaxşı inkişaf etmiş ünsiyyət bacarıqlarına malik müəllimlər müsbət sinif mühitinə, effektiv şagird iştirakına və güclü peşəkar münasibətlərə töhfə verir. Aydın və empatik ünsiyyət etimadı artırır, anlaşılmazlıqları azaldır və birgə problem həllini asanlaşdırır. Bundan əlavə, peşəkar ünsiyyət bacarıqları liderlik və mentorluq rollarını dəstəkləyir, müəllimlərə həmkarlarına rəhbərlik etməyə və məktəbin inkişafı təşəbbüslərinə töhfə verməyə imkan verir.

Peşəkar ünsiyyət tədris mükəmməlliyinin dinamik, öyrənilə bilən və vacib bir hissəsidir. Onun inkişafı davamlı düşüncə, hədəflənmiş təcrübə və peşəkar inkişaf imkanlarına cəlb olunmağı tələb edir.

Müəllimlər emosional zəka, uyğunlaşma və mədəni şüurla yanaşı, şifahi, qeyri-şifahi və yazılı ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməklə effektivliyini artırma və təlim mühitinə müsbət

təsir göstərə bilərlər. Təhsil müəssisələri müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləməkdə, təlim, əməkdaşlıq imkanları və rəy mexanizmləri təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Nəticə etibarilə, peşəkar ünsiyyət bacarıqlarının sistemli şəkildə formalaşması müəllimlərə təhsil prosesinin ümumi uğuruna töhfə verərək, təhsilverən, mentor və lider kimi rollarını yerinə yetirməyə imkan verir.

Arzu Abdullayeva
Azərbaycan İdman Akademiyası
<https://orcid.org/0000-0002-4447-8802>
arzu.abdullayeva@sport.edu.az

Müasir pedaqoji yanaşmaların ingilis dili dərslərində tətbiqi

***Açar sözlər:** müasir pedaqoji yanaşma, ingilis dili tədrisi, kommunikativ metod, şagirdyönlü təlim, rəqəmsal texnologiyalar, layihə əsaslı öyrənmə, kompetensiya, motivasiya*

***Keywords:** modern pedagogical approach, English language teaching, communicative method, student-centered learning, digital technologies, project-based learning, competence, motivation*

Tezis müasir pedaqoji yanaşmaların İngilis dili dərslərində tətbiqi məsələləri araşdırılır. Qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraitində xarici dil tədrisinin keyfiyyətinin artırılması üçün innovativ metodların rolu əsasdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlarda kommunikativ yanaşma, şagirdyönlü təlim, layihə əsaslı öyrənmə və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi kimi müasir metodların dil bacarıqlarının inkişafına təsiri dərindən öyrənilir. Nəticədə müəyyən edilir ki, müasir pedaqoji yanaşmalar şagirdlərin motivasiyasını artırır, onların tənqidi düşünmə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir, həmçinin təlim prosesini daha effektiv edir.

İngilis dilinin tədrisində müasir tendensiyalar tətbiq edilir. Kommunikativ tədris metodu daha çox tələbəyə yönəlib və daha az vaxt aparır. Tədrisin keyfiyyəti daha yaxşılaşır və tələbələrin ingilis dilində tətbiqi ünsiyyəti effektiv şəkildə inkişaf etdirilir ki, bu da tələbələrin kommunikativ səriştəsinin uğurla inkişaf etdiriləcəyi deməkdir. İdeal olaraq, təhsildə dil adətən təbii

olaraq qazanılmış dil qabiliyyəti üzərində qurulur və bu, savadlılıqla zənginləşdirilərək mücərrəd düşüncə və akademik biliklərin əldə edilməsi üçün bir vasitəyə çevrilir. Müəllimlər tərcümə, dinləmə və qrammatika testləri üçün ingilis dilində müxtəlif mətnlərdən istifadə edirlər. Planşet və smartfonların yayılması ilə dərslərin bir neçə ildən sonra yox olacağına inanılır. Ancaq transformasiyaya ehtiyac olduğunu dərk edərək: İngilis dili müəllimləri platforma yaratmaq, ELT-də qarşıdan gələn ideologiyalar haqqında məlumat əldə etmək və peşəkar səviyyələrini artırmaq üçün müxtəlif növ konfranslar və seminarlar keçirilməsi geniş yer alır. Nəticə olaraq belə fikirlər irəli sürülür ki, təkcə akademik ixtisaslar müəllimlərin peşəkar inkişafına kömək edə bilməz; əksinə, onlar müasir materiallarla təchiz olunmalıdırlar (Almekhlafi, 2016).

İngilis dilinin tədrisinin çoxlu metodları var idi. Dünyanın qloballaşması ingilis dilinin tədrisindən ayrılmazdır – bu, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafıdır. Davam edən tədqiqatlar səbəbindən ingilis dilinin tədrisində interaktiv yanaşma kimi yeni tendensiyalar inkişaf etdirilir (Baviskar, 2012).

Veb təlimi Veb öyrənmə ən sürətlə böyüyən sahələrdən biridir. Öyrənmə, danışma, oxuma və yazma kimi müxtəlif əsas dil bacarıqlarını interaktiv şəkildə öyrətməyi təklif edən minlərlə ingilis dili veb dərsləri mövcuddur. Bəzi ümumi üsullar aşağıdakılardır: tələbələr pulsuz şəxsi elektron poçt hesabı (gmail, yahoo, hotmail və s.) yaratmaqla ana dili danışanlarla elektron poçt vasitəsilə yazışa bilərlər. Tələbələr ev tapşırıqlarını müəllimlərə göndərə və nəzərdən keçirə bilərlər. Müəllim öz bloqunu yarada bilər. Tələbələr uzaqda olan müəllimləri və dostları ilə ünsiyyət qura bilərlər.

Yeni nəsillər cihazlar – Yeni cihazlar gənclərin tələblərinə cavab verir və onlara təhsil almağa, sosial şəbəkələrdə ünsiyyət qurmağa, səyahət etməyə və mobil olmağa imkan verir. Elektron

oxuyucu, hərəkətdə olan yeni nəsil üçün bir nemətdir. Yeni Kindle ağ kağızı başqa bir ixtiradır. Digər cihazlar isə bütün ingilis dili mühazirələrini qeyd etmək və rahat vaxtda oxutmaq üçün istifadə edilə bilən ən müasir avadanlıqlardır. Tələbələrin bacarıqlarını effektiv şəkildə inkişaf etdirmək üçün yeni dil proqramları və tədris planları hazırlanmışdır. Tədris və öyrənmə prosesində şagirdlərin iştirakına və müəllimin səlahiyyətləndirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilir.

Müasir müəllimin rolu – tədqiqatçılar “rol” terminini sosiologiyadan qaynaqlanan texniki termin kimi təyin etmiş və fərdin necə davranmalı olduğuna dair ümumi konsepsiyaya istinad etmişdir. Bir neçə metodologiya dil müəlliminin müxtəlif rollarını vurğulayır. Bəzilərinə müəllimin rolu dizaynın bir hissəsidir, metodun bir hissəsidir. Digərlərində isə o, öyrənmə fasilitatoru, nəzarətçi, sinif müəllimi, məsləhətçi və bəzən şagirdlərlə birgə ünsiyyət qurur. Digərləri üçün müəllim nəzarətçi, təşkilatçı, qiymətləndirici, təşviqatçı, iştirakçı, resurs, mentor və müşahidəçi rolunu oynayır. Müəllim əsl vasitəçiyə, yalnız dialoq ünsiyyəti üçün müəllimə çevrilir. Müəllimin rolu tamamilə qaçınılmaz, əksinə, məhduddur: müəllim kənarında bələdçi olmalıdır. Müəllimin rolu aparıcı, müstəqil töhfə verən, analitik, məsləhətçi və qrup məlumatları meneceridir (Arkusova, 2018).

Bütün dünyada informasiya texnologiyaları tələbələrin, müəllimlərin və işçilərin öyrənmə və işləmə tərzini kökündən dəyişdirir. Texnologiyaya tələbat artmaqda davam etdikcə, kolleclər və universitetlər tələbələrə camaşırxana xidmətindən tutmuş onlayn yemək çatdırılmasına qədər müxtəlif xidmətlər göstərir. Texnologiya da sinifdə işləmə tərzimizi dəyişdirir. Xüsusi qələmlə birbaşa ekranda qeydlər yazmağa imkan verən kompakt kompüterlər olan planşet kompüterlər arxaik proyektoru əvəz edir. Planşet texnologiyası ilə müəllim cədvəllər və elektron cədvəllər üzərində qeydlər aparıb birbaşa

tələbələrinin kompüterlərinə göndərə bilər. Ənənəvi metod müəllimin özünə böyük diqqət yetirirdi və müəllim mərkəzli idi. Təkrarlanan təcrübə, əzbərləmə məşqi və əzbərləmə ənənəvi metodların əsas xüsusiyyətləri idi. Tədrisin keyfiyyəti müəllimin nə qədər yaxşı dərs deməsindən asılı idi. ELT qiymətləndirməsinin müasir tendensiyaları və metodları məlumatı və ya biliyi tələbələrin zehninə ötürməyi hədəfləyir (Kolkova, 2005).

Ədəbiyyat

1. Almekhlafi, A. (2016). Impact of computer based language learning (CALL) on student achievement and attitudes in EFL schools in the United Arab Emirates.
2. Arkusova, I. V. (2018). *Modern pedagogical technologies in teaching a foreign language (structural-logical tables and application practice)*.
3. Baviskar, S. (2012). *Content and methods of teaching English (communicative language teaching)*.
4. Kolkova, M. K. (2005). *Methods of teaching foreign languages in high school*.

Kifayət Hüseynova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0004-9716-2459>

nurv7487@gmail.com

Aidə Novruzova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0007-1625-2770>

aidenovruzova@mail.ru

Nazirə Qənbərova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0005-8578-9016>

nazireqenberli94@gmail.com

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların psixologiyasının həlli yolları

***Açar sözlər:** adaptiv, məhdud, idman, fiziki, sosial, mənəvi, mühit, psixoloji, problem, xüsusi*

***Keywords:** children, inclusive education, social problems, psychological problems*

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların ətraf mühiti dərk etmə və qavrama tendensiyası zəif olduğundan onların psixologiyası zəif olur, həyatdan fiziki təcrid olurlar. Buna görə də onların təliminə, tədrisinə xüsusi fikir vermək lazımdır. Müasir dövrdə qayğıya ehtiyacı olan uşaqların digər uşaqlarla birlikdə elmə, təhsilə davam etmək üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilir. Bu da uşaqların ruh yüksəkliyinə səbəb olacaqdır (Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inkişafına dair rəhbərlik: metodik vəsait, 2009).

Dövrümüzdə hərəkət məhdudiyyəti olan bütün insanlar üçün bərabər imkanların yaradılması vacib məsələlərdən biridir. Hərəkət məhdudiyyəti olan insanların sosial statusundan, maddi

təminat vəziyyətindən asılı olmayaraq daim dövlətin qayğısı ilə əhatə olunur. Uşaqlar dünyaya gələn bir gündən yetkinlik yaşına çatana qədər dövlətin müxtəlif sosial xidmətləri ilə təmin olunur. Kiçik uşaqlar arasında elələri var ki, dövlət onlara xüsusi münasibət göstərərək onları daha güclü diqqət və qayğı ilə əhatə edir. Onlar xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlardır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara fiziki və əqli qüsuru olan, eyni zamanda valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar aiddir. Məlum olduğu kimi dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinin təhsil sistemində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, yəni sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar yalnız xüsusi məktəblərə deyil, ümumtəhsil müəssisələrinə cəlb olunurlar. Belə bir formada təhsilin təşkili inklüziv təhsil adlanır. Təhsil zamanı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar məktəblərdə və uşaq bağçalarında sağlam uşaqlarla birgə təhsil alırlar. Təhsilin belə bir formada təşkili xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, əqli və ya fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqları cəmiyyətdən və yaşadlarından təcrid olunmaqdan xilas edir.

Dövlətimiz tərəfindən sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara və sosial cəhətdən təhlükəli vəziyyətdə olan yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlara dövlət qayğısının ildən-ilə artdığını müşahidə edirik. Azərbaycanda uşaqların rifahının yüksəlməsi daim diqqət mərkəzindədir. “Təhsil haqqında” qanunda da sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil hüquqlarının təmin edilməsi möhkəmləndirilmişdir. Burada qeyd olunur ki, dövlət hər bir vətəndaşın təhsil alması üçün müvafiq şəraitin yaradılmasına təminat verir. Eyni zamanda təhsilin hər hansı pilləsindən, səviyyəsindən və formasından məhrum edilməsinə yol vermir. Dövlət cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, milliyyətindən, iqtisadi və sosial vəziyyətindən, mənşəyindən, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanı yaradılmasına və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsinə təminat verir (Əhmədov, 2016, s. 79–90).

Dövlətimizin təhsil siyasətinin əsasını vətəndaşlar üçün keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların keyfiyyətli təhsil alması üçün bərabər imkanların yaradılması təşkil edir.

Məlumdur ki, hal-hazırda xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inkişaf və inklüziv təlim proqramlarının, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların həyata və təhsil mühitinə inteqrasiyasını təmin edən inklüziv təlim metodologiyasının yaradılması, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil və sosial adaptasiyası üçün imkanların təmin edilməsi məqsədilə optimal inklüziv təhsil modelinin tətbiq edilməsi günün vacib tələblərindən biridir.

Dövlət Tibbi-Sosial Ekspertiza və Reabilitasiya xidmətinin xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların Dövlət Reabilitasiya mərkəzi ölkəmizdə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün tibbi-sosial reabilitasiya imkanlarının artırılmasına, bu sahədə yüksək standartlara uyğun infrastrukturun formalaşdırılmasına mühüm töhfə olub. Müəssisədə uşaqlara dünya praktikasında özünü doğrultmuş qum terapiyası, habelə artterapiya üsullarından, müalicəvi vannalardan və s. istifadə şəraitində 15-dən çox növdə reabilitasiya xidmətləri göstərilir.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə hazırlanmış “Uşaq evləri” və internat məktəblərinin inkişaf proqramına əsasən ölkədə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil aldığı internat məktəbləri və uşaq evləri yenidən qurulmuş, əsaslı təmir işləri aparılmış, ən müasir avadanlıqla təchiz olunmuşdur. Bu müəssisələrdə kimsəsiz uşaqlar üçün ev şəraitinə yaxın mühit yaradılmışdır.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların problemlərinin həlli hər zaman diqqət mərkəzində olunmuşdur. Bununla bağlı dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi alternativ qayğı proqramı xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ictimai həyatda aktiv iştirakına nail olmalıyıq. Son zamanlar inklüziv təhsillə bağlı irəliləyişlər bütün dünyada özünü göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu cür uşaqların fiziki cəhətdən sağlam uşaqlarla birlikdə eyni sinifdə dərs prosesində iştirakı onlara təhsil, sosial və psixoloji baxımdan çox fayda verir. Təhsil bu uşaqların öz güclərinə inamını daha da artırır (İbrahimov, 2013, s. 310–324).

Müasir cəmiyyətdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara dəstək ictimai səviyyədə maarifləndirici, məlumatlandırıcı işlər görülməsini tələb edir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla təlim keçən müəllimlər sinifdə adaptiv təlim mühitinin yaradılmasına, normal təhsil almağa mane ola biləcək fiziki və ya əqli çatışmazlıqlara fikir yönəltməyən şəraitin yaradılmasına, bu tip uşaqların dərs prosesinə qoşulmasına şərait yaratmağa məsul şəxsdir. Bu baxımdan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla dərs keçən müəllimin üzərinə aşağıda qeyd edilən vəzifələr düşür.

Bu cür şagirdləri cəmiyyətə bərabər hüquqlu şəxs kimi təqdim etməli, şagirdlərin daha çox maraq göstərdiyi fənlərlə əlaqəsini təmin etməli, məktəbdə təhsil alan hər bir şagirdin uğurları ilə bağlı müşahidələr aparmalı, şagirdlərin nəticələrinin diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirməsini aparmalı, şagirdin fərdi və qrup fəaliyyətinə cəlb olunmasına kömək etməli, məktəb psixoloqları ilə əməkdaşlıq edərək xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini bilərək onlara yanaşmalıdır.

Müəllim eyni zamanda öyrənənlərin qarşısında güclü xarakterli şəxsiyyət kimi çıxış etməlidir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara qarşı təmkinli danışıq olduqca zəruridir. Bu cür uşaqlarla aydın, tələsmədən, səsi ucaltmadan danışmaq lazımdır.

Ölkəmizdə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilinin təşkili üzrə hərtərəfli imkanlar mövcuddur. Qeyd edək ki,

sağlamlığında ciddi qüsurlar olan elə uşaqlar var ki, onlar daha artıq qayğıya möhtacdır. Onların təhsilinin təşkili xüsusi forma yanaşma tələb edir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları cəmiyyətin layiqli üzvü etmək hamının diqqətində olmalıdır. Onlara sağlam uşaqlarla bir yerdə təhsil almaq imkanının verilməsi isə yaşamaq həvəsini, gələcəyə inam hissini, özlərinə inamı, müstəqil qərar vermək imkanı yaradır və artırır. Artıq bilirik ki, sağlamlığı məhdud uşaqlar da öz hüquqlarını bilir, tələb edir, cəmiyyətin bərabər hüquqlu üzvü olduqlarını sübut etməyi bacarırlar.

Hal-hazırda xüsusi təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etməkdədir. Xüsusi fənn proqramlarında göstərilir ki, uşaqların təliminə kompleks yanaşılır. Nəzərdə tutulur ki, uşaq təlim alaraq inkişaf edir və əksinə, inkişaf edərək təlimlənilir. Sınıfdə səmərəli inklüzivliyi təmin etmək məqsədilə müəllim nailiyyət və müvəffəqiyyətin əldə olunmasına şərait yaratmalı, şagirdləri həvəsləndirməli, onların hər bir uğurunu qeyd etməli, müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərini pozitiv şəkildə qurmalı, təlimi qısa addımlara bölməli, həvəsləndirici hədəflər müəyyən etməli, şagirdlərdə maraq yaratmalı və onu bütün təlim prosesi boyunca saxlanılmasını təmin etməli, fərdi təlim planı hazırlamalıdır.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların qarşılaşdığı bir sıra problemlər var ki, bunlar xüsusi müəllim-psixoloqun dəstəyi və köməyi ilə həll olunmalıdır. Eyni zamanda problemlərin müsbət həll edilməsi üçün xüsusi təhsil sisteminin yeni ideologiyası işlənməlidir. Bunun üçün çoxvariantlı təhsil sisteminin formalaşması zəruridir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların həyatının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını və müvəffəqiyyətli sosializasiyasını təmin edən təhsil standartlarına keçirilməli, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların effektiv pedaqoji-psixoloji və tibbi-sosial müşayiət sistemi yaradılmalıdır.

Xüsusi məktəb müəllimlərinin, psixoloqlarının və həmçinin kütləvi məktəb müəllimlərinin hazırlanması və təkmilləşdirilməsi sisteminin yenidən qurulması günün vacib tələbidir.

İnklüziv təhsil sistemində bir tərəfdə məktəb durursa, digər tərəfdə ailə dayanır. Bu gün sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar arasında təhsilə cəlb olunmayanlara da az da olmuş olsa da təsadüf olunur. Bəzən valideynlər uşaqların əlilliyindən utanaraq onların sosiallaşmasına şərait yaratmaqdan çəkinirlər.

Uşaqlar ailədə həm fiziki, həm də sosial tərəfdən inkişaf edərək formalaşır. Valideynlər xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın həyatında əvəzolunmaz şəxslərdir. Bilirik ki, uşaqları valideynlərindən heç kəs yaxşı tanıya bilməz. Ailələr öz sosial mühitinə, psixoloji iqliminə görə bir-birindən fərqləndiklərinə baxmayaraq onların hamısı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların xoşbəxt gələcəyini arzulayan valideynlərdir. Hər bir valideynin arzusudur ki, uşaqları tipik uşaqlar ilə eyni imkanlara malik olsunlar, tipik uşaqların təhsil aldıkları məktəbə getsinlər, təhlükəsiz bir mühitdə yaşayaraq həyatlarından zövq alsınlar, cəmiyyətin fəal üzvü olsunlar.

Bu istəklərin həyata keçməsi üçün müəllimlər və məktəb psixoloqları ailələrlə işləmə vərdişlərinə malik olmalı, onlarla mütəmadi olaraq səmərəli iş aparmalıdırlar. Bu münasibətlərin yaranması üçün valideynlərə aşağıdakı yardımlar göstərməlidir:

1. Sosial psixoloji yardım.
2. İnformasiya mübadiləsi.
3. Həvəsləndirici təlimlər.
4. Uşaq və valideynlər arasında müsbət qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması.

İnklüziv təhsilə dair dünya təcrübəsi göstərir ki, bu prinsipə görə bütün uşaqlar lap əvvəldən məktəbin təhsil və sosial həyatına daxil olmalıdır. İnklüziv təhsil tətbiq edilən

məktəblərdə yalnız xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar deyil, bütün şagirdlər qayğı ilə əhatə olunur ki, bu da onlara cəmiyyətdə uğur qazanmaq imkanı verir. Belə məktəblərin məqsədi bütün şagirdlərin dolğun həyatını və kollektivdə fəal iştirakını təmin etmək, bununla da onların qarşılıqlı əməkdaşlığına şərait yaratmaqdan ibarətdir (Rüstəмова, 2007, s. 24). Tipik uşaqlardan fərqli olaraq bilirik ki, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarla işləmək daha da həssaslıq və səbr tələb edir. Bu yolda valideynlər övladı ilə birgə səbrlə addımlamağa hazır olmalı, uşağın inkişafı naminə əziyyətə qatlaşmaqdan çəkinməməlidir. Onu da bildirmək yerinə düşər ki, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqları ilə birgə yorulmadan, səbrlə uzun yolu gedən fədakar valideynlərimiz çoxdur.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları cəmiyyətimiz tanımalıdır. Onları inkişaf etdirmək, onlara cəmiyyəti sevdirmək, eləcə də cəmiyyətə onları sevdirmək mütləqdir. Qeyd etməliyik ki, təhsilə əlçatanlıq fiziki qüsurlu uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasında açar rolunu oynayır. Onlar inklüziv təhsil imkanlarından yararlanaraq cəmiyyətin fəal üzvünə çevrilə bilərlər.

Valideynləri, pedaqoji kollektivləri, ictimaiyyəti həssas qruplarından olan uşaqlara diqqət və qayğını artırmağa çağırırıq. Hər birimiz xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ictimai həyatda aktiv şəkildə iştirakına nail olmalıyıq.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən bütün layihələr uşaqların inkişafına layiqli töhfələr verəcək, ailələrimizin sosial bazasını möhkəmləndirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, H., & Zeynalova, N. (2016). *Pedaqogika*, 79–90.
2. İbrahimov, F., & Hüseynova, P. (2013). *Pedaqogika* (I cild), 310–324.
3. Rüstəmov, L. H., & Hüseynova, N. T. (2007). *Xüsusi pedaqogika*, 20–45.
4. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inkişafına dair rəhbərlik: metodik vəsait. (2009), 15–23.

Günay İsmayılova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0005-1592-1384>

gismayılova773@gmail.com

Məktəblilərə bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin aşılmasında muğam nümunələrindən istifadənin mahiyyəti və məzmunu

***Açar sözlər:** ümumtəhsil məktəbləri, təlim prosesi, musiqi dərsləri, bədii yaradıcılıq, qabiliyyətlər, qabiliyyətlərin formalaşdırılması, istedadlılıq, talantlılıq, muğam nümunələri, muğam ifaçılığı, muğamların dinlənilməsi*

***Keywords:** secondary schools, educational process, music lessons, artistic creativity, abilities, formation of abilities, talent, giftedness, mugham examples, mugham performance, listening to mughams*

Ölkəmizdə həyata keçirilən Təhsil İslahatlarına dair direktiv sənədlərdə məktəblilərin estetik-bədii zövqlərinin formalaşdırılması bu sahədə çalışan mütəxəssislər qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Hansı ki, bu vəzifələrin müvəffəqiyyətli həlli baxımından ümumtəhsil məktəblilərində şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin günün tələbləri səviyyəsində formalaşdırılmasının həyata keçirilməsi vacib sayılır. Bunun üçün isə muğam nümunələrindən istifadə edilməsinə zəruri ehtiyac duyulur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, muğam nümunələri dinləyicilərin estetik-bədii zövqlərinin formalaşdırılması ilə yanaşı onların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına öz dinamik təsirini göstərmiş olur (Abbasov və Əlizadə, 2024).

Elmi-pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatda muğamlar bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin məhsulu kimi təqdim edilir. İddia

edilir ki, bədii yaradıcılıq nümunələrindən biri olan muğamlar əvvəlcə təfəkkür vasitəsi ilə istehsal olunur və sonra təxəyyül süzgəcindən keçirilərək təqdim olunur. Deməli, muğamın melodiya tərəfi ilkin olaraq duyulub qavranılır. Növbəti mərhələdə təfəkkür vasitəsi ilə istehsal olunaraq təxəyyül süzgəcindən keçirildikdən sonra lirik melodiya şəklinə düşür. Muğamın vokal modeli söz, yəni qəzəl vasitəsi ilə ifa edilir. Bütün hallarda muğam duyularaq qavranılır. Sonra təfəkkür və təxəyyül süzgəcindən keçirildikdən sonra dinləyiciyə çatdırılır. Deməli, muğam ifaçılığında duyğu, qavrayış, təfəkkür və təxəyyül ən aparıcı psixoloji amillər rolunda çıxış edirlər (Camal Zeynalöglü, 2021).

Qeyd etmək olar ki, ümumtəhsil məktəblərinin musiqi məşğələlərində şagirdlərə muğam nümunələrinin öyrədilməsi pedaqoji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, psixoloji cəhətdən də faydalı sayılır.

Məhz bu baxımdan musiqi məşğələlərində muğamların şagirdlərə öyrənilməsinə psixoloji cəhətdən düzgün yanaşılması lazım gəlir. Başqa sözlə desək, musiqi məşğələlərində muğamların öyrənilməsi zamanı şagirdlərin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilərək formalaşdırılması üçün onların psixoloji cəhətdən öyrənilməsi də çox önəmli sayılır (Sadıqov, 1994).

Muğamların öyrədilməsi zamanı müəllimin öz kompetensiyalarına əsaslanması da faydalı sayılır. Ona görə ki, musiqi müəllimlərinin muğamlarla bağlı apardıqları araşdırmaları keçmiş SSRİ məkanında imperiyapərəst musiqiçilər, musiqişünaslar muğamların ərəb və fars mənşəli olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Bu, elə dövrlər idi ki, bizim milli muğamlarımızın fars və ərəb mənşəli olması barədə təbliğat məşını işə düşmüşdü. Odur ki, 30–40-cı illərdə, həmçinin 50–60-cı illərdə dərc olunmuş əsərlərin böyük əksəriyyətində muğamların, muğam şöbələrinin, guşələrinin,

müqəddimələrin, diringlərin, rənglərin adlarının da fars və ərəb mənşəli olmaları barədə şərhlər ədəbiyyatda çoxalmağa başlamışdır. Təəssüflər olsun ki, bu gün də bəzi tədqiqatçılar, musiqişünaslar muğamlarımızın etimoloji mənalarını izah etməyə çalışanda həmin ənənəyə üstünlük verirlər. Unutmaq olmaz ki, nə ərəb, nə də fars dilində “muğam” sözü yoxdur. Muğam sözü türkmənşəli sözdür. Araşdırdığımız türk xalqlarının bütün ensiklopedik nəşrlərində “muğam” sözü “makam”, “maqam”, “makom” kimi işlənilir və improvizasiyalı melodiya mənasında başa düşülür (Sadıqov, 2024, s. 488).

Belə məlumatlar şagirdləri muğama yaxınlaşdırır. Uşaqları muğamlara daha çox yaxınlaşdıran digər amillərdən biri də muğamların etimoloji mənaları ilə onların tanış edilməsi hesab olunur. Muğamların etimoloji mənaları barədə şagirdlərə məlumat verərkən bir sıra tarixi faktları nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Yəni belə hallarda bir neçə amili də nəzərə almaq lazımdır. Eramızın ikinci əsrindən başlayaraq Fars-Sasani istilasası dövründə maddi vəziyyəti, rifah halı pisləşən azəri türklərinin bir qismi Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinə səpələnmişlər. Şübhəsiz, həmin ölkələrdə məskunlaşan azərilər özləri ilə apardıqları mədəniyyət nümunələrini də özlərinə həmdəm etmişlər. İkinci bir tərəfdən, ölkəni tərk edənlərin içərisində muğam ifaçılarının olmasını da istisna etmək olmaz. Ona görə də muğamlarımızın şöbə və guşələrinin adlarının bir qismi yer adları ilə bağlıdır. Muğamlarımızın “Bayatı-Şiraz”, “Bayatı-İsfahan”, “Bayatı-Əcəm”, “Bayatı-Türk”, “Hicaz”, “Nəva”, “Nişapur”, “Qatar”, “Kərküki”, “Bayatı-Kürd”, “Bağdad” adlanması azərbaycanlıların başqa ölkələrə miqrasiyası ilə əlaqədar olması ehtimalı, fikrimizcə, həqiqətə daha uyğundur. Uzun illər İraq iki hissədən ibarət olmuşdur: birinci hissə İraqi-Ərəb, yəni ərəblərin yaşadığı İraq, ikincisi isə İraqi-Əcəm, yəni türklərin yaşadığı İraq. Araşdırmalar göstərir ki, ərəblər bütün qeyri-ərəblər kimi, türklərə də “Əcəm”

demişlər. Türk tayfalarının, yəni əcəmi-türklərin İraqda yaşaması isə çox qədim tarixə malikdir. Tarixi faktlara müraciət etsək, Qaraqoyunlu hökmdarları Cahanşah Həqiqi və Qara Yusifdən də qabaqkı türkmanlar azəri türklərindən qopan bir qoldur. Yazılı ədəbiyyatda həm “türkman”, həm “türkbən”, həm də “türkmən” ifadələri vardır. Türkmanlar həmin türk-oğuz mənşəli azəri-türk qolundan yarananlardır. Qədim türk abidələrində “türkbən” deyiləndə isə “türkmən” başa düşülür. Çünki “türk” sözündən sonra gələn söz isə mürəkkəb sözün ikinci tərəfində dayanan “bən” “mən” deməkdir. Deməli, İraqı-Əcəmdə yaşayan bayatların, yəni oğuz-türklərindən yaranan bayat tayfalarından nəşət edən türkmanların yaratdıqları muğam “Bayatı Əcəm” adlanır (Azərbaycan Respublikası, 2010, s. 490).

Deməli, muğamların hansı ölkədə ifa edilməsindən asılı olmayaraq onların adlarındakı mənalar və mənə çalarları öz milliliyi ilə fərqlənir. Hər hansı bir muğam dəstgahının şöbə və guşələrinin adlarına diqqət etsək, həmin məntiqin bir sıra çalarlarını görmüş olarıq. Məsələn, “Şur” dəstgahındakı “Bərdaşt”, “Maye”, “Şahnaz”, “Xocəstə (Xacəahəstə)”, “Pəncigah”, “Simai-Şəms”, “Sarəng” şöbə və guşələrinin adlarının isə əksəriyyətinin sırf Azərbaycan sözü olduğunu nəzərə alsaq, deməli ki, Azərbaycan muğamlarının şöbə və guşələrinin, həmçinin muğam dəstgahlarının adları, əsasən, Azərbaycan-türk mənşəli olmuşdur. Zaman keçdikcə ictimai, iqtisadi, siyasi, mədəni hadisələrin təsiri nəticəsində onların adları müvafiq dəyişikliklərə uğramışdır. Bu gün Çində, Hindistanda, Ərəbistanda, İranda, Pakistanda, İndoneziyada, Yaponiyada, Monqolustanda, Afrikanın bir neçə ölkəsində, Malayziyada, İraqda, Özbəkistanda, Qırğızıstanda, Gürcüstanda, Ermənistanda, Əfqanıstanda, Türkiyədə muğam oxunur (Sadıqov, 2024, s. 490). Məlum olduğu üzrə Hindistanda muğam janrına uyğun olan “Raqa”ların ifasında da muğam ifa tərzinə uyğun olan çalarları eşitmək olur. Bu o deməkdir ki,

Azərbaycan-Türk muğamları bütün Şərqlə ölkələrinin vokal məktəblərinə öz təsirini göstərmişdir. Fikrimizi köməkçi muğamlarımızdan biri olan “Mahur-Hindi” muğamının yaranma tarixi ilə bağlı olan tarixi hadisəyə yönəltməklə izah etməyə çalışaq. Bir neçə kəlmə də “Mahur-Hindi” haqqında deyək. “Mahur-Hindi” muğamının yaranması böyük “Hind-Türk” dövlətinin banisi, dövlət xadimi, sərkərdə, alim, şair, xəttat, memar və nəhayət, musiqiçi-bəstəkar Zəhirəddin Baburun (1483–1530) adı ilə bağlıdır. Babur muğamı çox sevmiş və bütün Şərqlə ölkələrindən, o cümlədən Şah İsmayıl Xətəinin idarə etdiyi Səfəvilər dövlətindən də muğam ifaçılarını öz ölkəsinə – Hindistana dəvət etmişdir. “Mahur” muğamının Hindistanda bir pərdə zilindən ifası məhz onun sarayında, uzaq Hindistanda ifa edildiyi üçün “Mahur” muğamının ikinci bir forması olan “Mahur-Hindi” muğamı yaranmışdır. “Raki-Hindi”nin yaranması da həmin ehtimala daha uyğundur. Daha bir muğamımız olan “Humayun”un Moğollar imperiyasının adı ilə bilavasitə bağlı olması ehtimal olunur. Bu ehtimalın isə həqiqətə daha yaxın olmasını əsaslandıran tarixi faktlar da vardır (Azərbaycan Respublikası, 2010, s. 493). Ölkəmizdə muğamlarla bağlı tədqiqat aparənların bir qismi əsasən muğamların şöbə və guşələrinin təsnifatına, ifa tərzinə daha çox diqqət yetirmiş, onları ifa edən sənətkarların muğama olan münasibətlərini şərh etmişlər. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, ölkəmizdə Humayun adlı xalq çalğı alətləri ansamblı da yaradılmışdır.

Həmin ansambl rəhbərlik edən Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti həmin ansamblın müşayiəti ilə “Humayun” muğam-dəstgahını lentə aldirmışdır. Həmin muğam Azərbaycan Radiosunun Qızıl Fonunda saxlanılır (Sadıqov, 2011).

Qeyd olunanlara əsaslanaraq deməliyik ki, məktəblilərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasında mühüm

rol oynayan muğamlar onların mahiyyəti, məzmunu və keçdiyi tarixi yol haqqında verilən məlumatlar onların hərtərəfli inkişafını təmin etmiş olur. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işində muğam nümunələrindən istifadə etməklə onların estetik bədii zövqlərinin formalaşdırılmasına və şəxsiyyətyönümlülük səviyyələrinin yüksəldilməsinə nail olmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A. N., & Əlizadə, H. Ə. (2024). *Pedaqogika* (dərslük). Mütərcim.
2. Azərbaycan Respublikası. (2010). *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. Qanun.
3. Camal Zeynalıoğlu. (2021). *Vətən müharibəsi və Vətəni yaşadanlar*. Günəş.
4. Sadıqov, F. B. (1994). *Məktəblilərdə bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin elmi-pedaqoji əsasları*. ADPU-nun nəşriyyatı.
5. Sadıqov, F. B. (2011). *Muğam* (dərs vəsaiti). Zərdabi LTD nəşriyyatı.
6. Sadıqov, F. B. (2024). *Ümumi pedaqogika*. Maarif.

Murad Kazımov

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0004-7203-571X>

kazimovmurad76@gmail.com

Təhsilin global inkişafında pedaqogika elminin rolu

Açar sözlər: pedaqogika, təhsil, global inkişaf, innovasiya, təlim metodları

Keywords: pedagogy, education, global development, innovation, teaching methods

Elmi tərəqqidən keçən yol inkişaf etməkdə olan və sağlam bir təhsil sistemində formalaşan cəmiyyətdən keçməkdədir. Təhsilin global inkişafı müasir dövrdə cəmiyyətlərin sosial-iqtisadi tərəqqisinin əsas amillərindən biri kimi çıxış edir və bu prosesdə pedaqogika elmi aparıcı rol oynayır. Pedaqogika yalnız təlim və tərbiyə proseslərinin təşkili ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını təmin edən elmi-praktik əsasları müəyyənləşdirir (Azərbaycan Respublikası, n.d.). Qloballaşma, rəqəmsallaşma və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsil sisteminə yeni çağırışlar formalaşdırmışdır ki, bu da pedaqogika elminin daim yenilənməsini və inkişaf etdirilməsini zəruri edir. Müasir pedaqoji yanaşmalar təhsilənlərin yalnız nəzəri biliklərə yiyələnməsini deyil, həm də onların analitik düşünmə, problem həll etmə və yaradıcı yanaşma bacarıqlarının formalaşdırılmasını əsas prioritet kimi müəyyən edir. Bu baxımdan innovativ təlim metodlarının, interaktiv dərs modellərinin və distant təhsil imkanlarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Müasir pedaqogika üzrə elmi məqalələr və

tədqiqatlar, n.d.). Pedaqogika elmi digər sahələrlə, xüsusilə psixologiya, sosiologiya və informasiya texnologiyaları ilə inteqrasiya olunaraq daha effektiv təlim mühitinin formalaşmasına şərait yaradır. Bu inteqrasiya nəticəsində fərdi yanaşma prinsipi güclənir, təhsilənlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq onların potensialının maksimum səviyyədə inkişaf etdirilməsi təmin olunur. Eyni zamanda müəllimlərin peşəkar inkişafı, onların müasir pedaqoji kompetensiyalara yiyələnməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır (Paşayev və Rüstəmov, 2002). Qlobal təhsil məkanında rəqabət qabiliyyətli insan kapitalının formalaşdırılması pedaqogika elminin əsas məqsədlərindən biri kimi çıxış edir və bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatlar, tətbiq olunan yeni metod və texnologiyalar təhsil sisteminin davamlı inkişafına zəmin yaradır. Nəticə etibarilə, pedaqogika elmi təhsilin qlobal inkişafının təmin edilməsində strateji əhəmiyyətə malikdir və onun inkişafı cəmiyyətin ümumi tərəqqisi ilə birbaşa bağlıdır. Bu proses strategiya baxımından təhsil sahəsinə hazırkı qlobal olaraq inkişafda olan və elektronlaşan texnologiyanın müsbət olaraq nə kimi faydalar doğurduğunu bizə izah etməkdədir. Hazırkı dövrümüzün müasir dinamikalarına ayaq uydurmaq elmi-pedaqoji baxımından təhsil sektoruna faydalı olmaqla yanaşı, yeni elmi bacarıqların yaranması və dövrümüzün tələblərinə uyğun olmasına yol açmaqdadır (Talibov və b., 2000).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası. (n.d.). *Təhsil haqqında Qanun*.
2. Müasir pedaqogika üzrə elmi məqalələr və tədqiqatlar. (n.d.).
3. Paşayev, Ə., & Rüstəmov, F. (2002). *Pedaqogika*.
4. Talibov, Y., Sadıqov, F., & Quliyev, S. (2000). *Azərbaycanda pedaqoji fikir tarixi*.

Aygün Verdiyeva

Xəzər Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0000-0965-4532-1289>

aygunverdiyeva.86@gmail.com

Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində ali təhsil müəssisələrində tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələləri

***Açar sözlər:** pedaqoji təfəkkür, yeni pedaqoji təfəkkür, ali təhsil müəssisələri, tələbə nailiyyətləri, tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi*

***Keywords:** pedagogical thinking, new pedagogical thinking, higher education institutions, student achievement, assessment of student achievement*

Ali təhsil müəssisələrində tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə səmərəli, elmi əsaslandırılmış, şəffaf və çevik sistemin yaradılması günün tələbidir. Bu sahədə sistemli tədqiqatların aparılması, xüsusilə də konkret ali məktəb nümunəsində məsələyə yanaşma, həm nəzəri baxımdan elmi bazanın genişləndirilməsinə, həm də praktik olaraq daha mükəmməl təhsil mühitinin formalaşdırılmasına zəmin yaradır.

Tələbələrin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi prosesi ilə orta məktəb şagirdlərinin qiymətləndirilməsi arasında fərqlər vardır. Bu fərqlərə görə tələbə və şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi prosesinə müxtəlif aspektdən yanaşmaq lazım gəlir. Çünki tələbə ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil alan və ayrı-ayrı ixtisas sahələri üzrə gələcəyin peşəkar mütəxəssisi kimi hazırlanan şəxslərdir. Ali

təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələr artıq şəxsiyyət kimi müəyyən dərəcədə formalaşmış, müəyyən həyat təcrübəsinə malik, özünə məxsus sosial çevrəsi olan, müstəqil surətdə düşünməyi, qərar verməyi və nəyi, necə öyrənmək istədiyini məqsədyönlü və könüllü surətdə seçməyi bacaran şəxslərdir.

Prof. M.C.Mərdanov təhsil sistemimizdə formalaşmaqda olan yeni qiymətləndirmə sisteminin mahiyyətini bir neçə aspektdən təsnif etmişdir (Mərdanov, 2012). Onun gəldiyi qənaətə əsasən, müasir dövrdə qiymətləndirmə xarakter etibarlı ilə idarəedici, səfərbəredici, inkişafetdirici, perspektivlik və proqnostik xüsusiyyətlərə malikdir. Qiymətləndirmə vasitəsilə əldə edilən nəticələr təhsilin keyfiyyət səviyyəsini müəyyənləşdirir ki, bu da onun idarəedici xüsusiyyətini özündə ehtiva edir. Qiymətləndirmənin səfərbəredici xüsusiyyəti təhsilalanların, təhsilverənlərin və təhsili idarəetmə orqanlarının səylərinin və məsuliyyətinin artmasına gətirib çıxarır. Onun inkişafetdirici xüsusiyyəti özünü keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılması prosesində həm təhsilalanların, həm də təhsilverənlərin inkişafında göstərir.

Mövcud dövrdə cəmiyyətin inkişaf dinamikası və təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər, ilk növbədə, tələbəyə hansı bilik və bacarıqların aşılanmalı olduğu və bu öyrənilənlərin necə qiymətləndirilməli olduğu məsələsini ön plana çıxarmışdır. Müasir yanaşmalarda əsas diqqət yetirilən məqam məhz nəyi və hansı meyarlarla qiymətləndirməyin zəruriliyidir. Bu kontekstdə vurğulanmalıdır ki, çağdaş təhsil sistemində qiymətləndirmə prosesinin mərkəzində tələbənin əldə etdiyi nailiyyətlər dayanır.

Tələbə nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi nəticəsində əldə olunan faktlar bizə təlim-tədris prosesinin hansı dərəcədə səmərəli olub-olmaması haqqında etibarlı məlumatlar verir. Ona görə də, qiymətləndirən tələbələrin fəaliyyətlərinə

dair faktların müşahidə edilməsində və toplanmasında diqqətli olmalıdır. Hər şeydən əvvəl, o qiymətləndirmə apardığı sahəyə dair dərin və ətraflı biliyə malik olmalıdır. Müntəzəm surətdə aparılmış müşahidələr nəticəsində faktların toplanılması prosesi tələbənin nailiyyət səviyyəsi haqqında mühakimə yürütmək prosesi ilə əvəzlənir. Toplanmış faktlar əsasında mühakimə yürütməyin çətinliyinə baxmayaraq, tələbənin fəaliyyətinin əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş meyarı hansı dərəcədə qarşılaya bilib-bilmədiyini müəyyənləşdirmək məsuliyyəti müəllimin üzərinə düşür. Tələbənin nailiyyət səviyyəsi haqqında ədalətli mühakimə yürütməsi üçün müəllimin lazımı bilik-bacarıqlara və münasib mexanizmlərə yiyələnməsini zəruri edir ki, bu da öz növbəsində qiymətləndirmə sahəsində subyektivlik probleminin azalmasına gətirib çıxarır (Əhmədov, 2006, s. 59).

Hal-hazırda təhsil sahəsində istifadə olunan qiymətləndirmə üsullarından biri də portfoliodur. Portfolio xüsusilə qiymətləndirmədə ən yeni, innovativ texnologiyalardan biridir. Onun əsas məqsədi tələbələrə fəaliyyətlərinin özünütəşkilini, onların aktiv idrak fəaliyyətinə motivasiyasını, əks etdirmə bacarıqlarının formalaşdırılmasını, öz fəaliyyətlərinin adekvat özünüqiymətləndirməsini həyata keçirmək bacarığını öyrətməkdir.

Təhsil sistemində müasir texnologiya kimi “Portfolio” ilk dəfə olaraq 1980-ci illərdə ABŞ və Kanada universitetlərində müəllimlərin seçilməsi məqsədi ilə istifadə edilmişdir. Texnologiyanın tətbiqi bu sahədə effektiv olduğundan onun tətbiqi sürətlə genişləndi.

Dövrümüzdə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə innovativ texnologiya kimi portfolio texnologiyası orta və ali təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlər tərəfindən aşağıda qeyd olunan məqsədlərlə istifadə olunmaqdadır:

- müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin öyrənilməsi və əks etdirilməsi;
- onların peşəkar inkişafı üzrə istiqamətlərin aşkar edilməsi;
- müəllimlərin işə qəbul olunmasında və onların lisenziyalaşdırılmasında imkanların verilməsi (Talıbov, 2005).

Təhsil müəssisələri “Portfolio” texnologiyasını tətbiq etməklə aşağıdakı istiqamətlərdə səmərəli nəticələr əldə edirlər:

- tədris prosesi ərzində tələbənin fərdi inkişaf dinamikasının izlənilməsi və monitorinqi;
- müəyyən zaman kəsiyində əldə edilən nəticələrin sistemli şəkildə təhlili;
- tədris və tədqiqat fəaliyyətində üzə çıxan nəticələrin yenidən qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- fasiləsiz və məqsədyönlü təhsil fəaliyyətinin təşkili;
- tələbələrin praktik düşünmə və tənqidi təhlil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi.

Müasir dövrdə elmi informasiyaların sürətlə artdığı bir vaxtda tələbələrin təlim fəaliyyətinin xarakterində, informasiyaların mənimsənilməsində müəyyən çətinliklər yaranır; onların təlimdə yüklənməsi baş verir. Belə şəraitdə tələbələrə sürətlə artan elmi informasiyalara daha yaxşı bələdləşmək, müstəqil surətdə biliklərə yiyələnmək, təlim çətinliklərinin öhdəsindən gəlmək bacarıqlarının aşılması mühüm vəzifə kimi qarşıda durur.

Təhsilənlərin təlimə müsbət motivasiyasının formalaşdırılması məqsədli və planlı bir proses kimi nəzərdən keçirilməlidir; bu prosesdə motivasiyanın inkişafı, stimullaşdırılması və təlim üçün əlverişli şəraitin yaradılması zəruridir. Psixologiya sahəsində təlim motivləri əsasən iki qrupa – idrak və sosial motivlərə bölünür. Tələbələrin təlim

fəaliyyətinə münasibətində bu motivlər əsas rol oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, fərqli tələbə qruplarında müxtəlif motivlərin üstünlüyü müşahidə edilir. Belə ki, əgər tələbə yeni biliklərin – faktların, hadisələrin və qanunauyğunluqların öyrənilməsinə maraq göstərsə, bu zaman onun təlim fəaliyyəti idrak motivləri ilə xarakterizə olunur. Təlim prosesində biliklərin əldə edilmə üsulları, yeni və səmərəli müstəqil iş metodları, həmçinin yaradıcılıq axtarışları tələbəni cəlb etdikdə, təlim-idrak motivləri üstünlük təşkil edir. Özünütəhsilə maraq göstərən, əlavə mənbələrdən biliklər əldə edən və müntəzəm olaraq özünüinkişafı məşğul olan tələbələrdə isə özünütəhsil motivləri hakim mövqedə olur. Digər tərəfdən, təlimə borc və məsuliyyət kimi yanaşan, kollektivdə və ictimai həyatda nüfuz qazanmaq, həmçinin başqalarının rəğbətini əldə etmək məqsədi güdən tələbələrdə sosial motivlər əsas rol oynayır. Ayrı-ayrı tələbələrin aparıcı motivlərinin öyrənilməsi və düzgün istiqamətləndirilməsi pedaqoji diaqnostikanın mühüm istiqamətini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, B. A. (2006). *Metodika və qiymətləndirmə*. Maarif Nəşriyyatı.
2. Mərdanov, M. (2012, iyun 23). Qiymətləndirmənin formativ aspektləri və müasir yanaşmalar. *525-ci qəzet*, 12.
3. Talıbov, Y. (2005). *Yanaşmalar tədrisin inkişafına dair*. Təhsil Nəşriyyatı.

Arzu Abdullayeva
Azərbaycan İdman Akademiyası
<https://orcid.org/0009-0006-7835-7394>
arzu.abdullayeva@sport.edu.az

Müasir pedaqoji yanaşmaların ingilis dili dərslərində tətbiqi

***Açar sözlər:** müasir pedaqoji yanaşma, İngilis dili tədrisi, kommunikativ metod, şagirdyönlü təlim, rəqəmsal texnologiyalar, layihə əsaslı öyrənmə, kompetensiya, motivasiya*

***Keywords:** modern pedagogical approach, English language teaching, communicative method, student-centered learning, digital technologies, project-based learning, competence, motivation*

Tezis müasir pedaqoji yanaşmaların İngilis dili dərslərində tətbiqi məsələləri araşdırılır. Qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraitində xarici dil tədrisinin keyfiyyətinin artırılması üçün innovativ metodların rolu əsasdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlarda kommunikativ yanaşma, şagirdyönlü təlim, layihə əsaslı öyrənmə və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi kimi müasir metodların dil bacarıqlarının inkişafına təsiri dərindən öyrənilir. Nəticədə müəyyən edilir ki, müasir pedaqoji yanaşmalar şagirdlərin motivasiyasını artırır, onların tənqidi düşünmə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir, həmçinin təlim prosesini daha effektiv edir.

İngilis dilinin tədrisində müasir tendensiyalar tətbiq edilir. Kommunikativ tədris metodu daha çox tələbəyə yönəlib və daha az vaxt aparır. Tədrisin keyfiyyəti daha yaxşılaşır və tələbələrin ingilis dilində tətbiqi ünsiyyəti effektiv şəkildə inkişaf etdirilir ki, bu da tələbələrin kommunikativ səriştəsinin uğurla inkişaf etdiriləcəyi deməkdir. İdeal olaraq, təhsildə dil adətən təbii

olaraq qazanılmış dil qabiliyyəti üzərində qurulur və bu, savadlılıqla zənginləşdirilərək mücərrəd düşüncə və akademik biliklərin əldə edilməsi üçün bir vasitəyə çevrilir. Müəllimlər tərcümə, dinləmə və qrammatika testləri üçün ingilis dilində müxtəlif mətnlərdən istifadə edirlər. Planşet və smartfonların yayılması ilə dərslərin bir neçə ildən sonra yox olacağına inanılır. Ancaq transformasiyaya ehtiyac olduğunu dərk edərək, İngilis dili müəllimləri platforma yaratmaq, ELT-də qarşıdan gələn ideologiyalar haqqında məlumat əldə etmək və peşəkar səviyyələrini artırmaq üçün müxtəlif növ konfranslar və seminarlar keçirilməsi geniş yer alır. Nəticə olaraq belə fikirlər irəli sürülür ki, təkcə akademik ixtisaslar müəllimlərin peşəkar inkişafına kömək edə bilməz; əksinə, onlar müasir materiallarla təchiz olunmalıdırlar (Almekhlafi, 2016).

İngilis dilinin tədrisinin çoxlu metodları var idi. Dünyanın qloballaşması ingilis dilinin tədrisindən ayrılmazdır – bu, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafıdır. Davam edən tədqiqatlar səbəbindən ingilis dilinin tədrisində interaktiv yanaşma kimi yeni tendensiyalar inkişaf etdirilir (Baviskar, 2012).

Veb Təlimi Veb öyrənmə ən sürətlə böyüyən sahələrdən biridir. Öyrənmə, danışma, oxuma və yazma kimi müxtəlif əsas dil bacarıqlarını interaktiv şəkildə öyrətməyi təklif edən minlərlə ingilis dili veb dərsləri mövcuddur. Bəzi ümumi üsullar aşağıdakılardır: tələbələr pulsuz şəxsi elektron poçt hesabı (gmail, yahoo, hotmail və s.) yaratmaqla ana dili danışanlarla elektron poçt vasitəsilə yazışa bilərlər. Tələbələr ev tapşırıqlarını müəllimlərə göndərə və nəzərdən keçirə bilərlər. Müəllim öz bloqunu yarada bilər. Tələbələr uzaqda olan müəllimləri və dostları ilə ünsiyyət qura bilərlər.

Yeni Nəsil Cihazlar – Yeni cihazlar gənclərin tələblərinə cavab verir və onlara təhsil almağa, sosial şəbəkələrdə ünsiyyət qurmağa, səyahət etməyə və mobil olmağa imkan verir. Elektron

oxuyucu, hərəkətdə olan yeni nəsil üçün bir nemətdir. Yeni Kindle ağ kağızı başqa bir ixtiradır. Digər cihazlar isə bütün ingilis dili mühazirələrini qeyd etmək və rahat vaxtda oxutmaq üçün istifadə edilə bilən ən müasir avadanlıqlardır. Tələbələrin bacarıqlarını effektiv şəkildə inkişaf etdirmək üçün yeni dil proqramları və tədris planları hazırlanmışdır. Tədris və öyrənmə prosesində şagirdlərin iştirakına və müəllimin səlahiyyətləndirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilir.

Müasir Müəllimin Rolu – tədqiqatçılar “rol” terminini sosiologiyadan qaynaqlanan texniki termin kimi təyin etmiş və fərdin necə davranmalı olduğuna dair ümumi konsepsiyaya istinad etmişdir. Bir neçə metodologiya dil müəlliminin müxtəlif rollarını vurğulayır. Bəzilərinə müəllimin rolu dizaynın bir hissəsidir, metodun bir hissəsidir. Digərlərində isə o, öyrənmə fasilitatoru, nəzarətçi, sinif müəllimi, məsləhətçi və bəzən şagirdlərlə birgə ünsiyyət qurur. Digərləri üçün müəllim nəzarətçi, təşkilatçı, qiymətləndirici, təşviqatçı, iştirakçı, resurs, mentor və müşahidəçi rolunu oynayır. Müəllim əsl vasitəçiyə, yalnız dialoq ünsiyyəti üçün müəllimə çevrilir. Müəllimin rolu tamamilə qaçınılmaz, əksinə, məhduddur: müəllim kənarında bələdçi olmalıdır. Müəllimin rolu aparıcı, müstəqil töhfə verən, analitik, məsləhətçi və qrup məlumatları meneceridir (Arkusova, 2018).

Bütün dünyada informasiya texnologiyaları tələbələrin, müəllimlərin və işçilərin öyrənmə və işləmə tərzini kökündən dəyişdirir. Texnologiyaya tələbat artmaqda davam etdikcə, kolleclər və universitetlər tələbələrə camaşırxana xidmətindən tutmuş onlayn yemək çatdırılmasına qədər müxtəlif xidmətlər göstərir. Texnologiya da sinifdə işləmə tərzimizi dəyişdirir. Xüsusi qələmlə birbaşa ekranda qeydlər yazmağa imkan verən kompakt kompüterlər olan planşet kompüterlər arxaik proyektoru əvəz edir. Planşet texnologiyası ilə müəllim cədvəllər və elektron cədvəllər üzərində qeydlər aparıb birbaşa

tələbələrinin kompüterlərinə göndərə bilər. Ənənəvi metod müəllimin özünə böyük diqqət yetirirdi və müəllim mərkəzli idi. Təkrarlanan təcrübə, əzbərləmə məşqi və əzbərləmə ənənəvi metodların əsas xüsusiyyətləri idi. Tədrisin keyfiyyəti müəllimin nə qədər yaxşı dərs deməsindən asılı idi. ELT qiymətləndirməsinin müasir tendensiyaları və metodları məlumatı və ya biliyi tələbələrin zehninə ötürməyi hədəfləyir (Kolkova, 2005).

Ədəbiyyat

1. Almekhlafi, A. (2016). Impact of computer based language learning (call) on student achievement and attitudes in EFL schools in the United Arab Emirates.
2. Arkusova, I.V. (2018). Modern pedagogical technologies in teaching a foreign language (structural-logical tables and application practice).
3. Baviskar, S. (2012). Content and methods of teaching English (communicative language teaching).
4. Kolkova, M.K. (2005). Methods of teaching foreign languages in high school.

Tunay Nəcəfzadə

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-4236-6994>

tunaynecefzade33@gmail.com

İngilis və Azərbaycan dilində aforizmlər mövzusunda

Açar sözlər: aforizmlər, ingilis dili, Azərbaycan dili, hikmətli sözlər, dil və ədəbiyyat

Keywords: aphorisms, English language, Azerbaijani language, wisdom, language and literature

Dil insanların düşüncələrini, hisslərini və həyat təcrübələrini ifadə etməsi üçün ən mühüm vasitələrdən biridir. Hər bir xalqın dili onun mədəniyyətinin, dünyagörüşünün və tarixi inkişafının mühüm göstəricisi hesab olunur. Bu baxımdan dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini və düşüncə tərzini əks etdirən mühüm bir sistemdir. Müxtəlif dillərdə yaranmış hikmətli ifadələr və qısa, lakin dərin məna daşıyan sözlər insanların həyat haqqında düşüncələrini, müşahidələrini və nəticələrini ümumiləşdirərək ifadə edir. Bu cür ifadələr aforizmlər adlanır və həm ədəbiyyatda, həm də gündəlik ünsiyyətdə geniş istifadə olunur (Bloom, 2015).

Aforizmlər qısa və yığcam formada ifadə olunan, lakin dərin məna daşıyan hikmətli fikirlər kimi tanınır. Onlar adətən həyat təcrübəsinə əsaslanır və insanlara müxtəlif situasiyalarda yol göstərən, düşündürən və nəticə çıxarmağa kömək edən fikirlərdən ibarət olur. Aforizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların qısa olmasına baxmayaraq geniş məna yükü daşmasıdır. Bu səbəbdən aforizmlər həm bədii ədəbiyyatda, həm də fəlsəfi düşüncədə mühüm yer tutur. Tarix boyu müxtəlif filosoflar,

yazıçılar və ictimai xadimlər öz fikirlərini aforizm formasında ifadə etmiş və bu fikirlər sonradan geniş yayılaraq müxtəlif dillərdə istifadə olunmağa başlamışdır (Əliyev, 2017).

İngilis və Azərbaycan dillərində aforizmlər dilin ifadə imkanlarını göstərən mühüm elementlərdən biri hesab olunur. Hər iki dildə aforizmlər insanların həyat təcrübəsini, mənəvi dəyərlərini və sosial münasibətlərini əks etdirən mühüm ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. İngilis dilində aforizmlər əsasən məşhur yazıçıların, filosofların və ictimai xadimlərin fikirləri əsasında formalaşmışdır. Bu aforizmlər qlobal səviyyədə tanınır və müxtəlif dillərə tərcümə edilərək geniş istifadə olunur. Azərbaycan dilində isə aforizmlərin böyük bir hissəsi klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin əsərlərində və xalq müdriklində öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan aforizmləri xalqın düşüncə tərzini, həyat fəlsəfəsini və mənəvi dəyərlərini əks etdirən mühüm dil vahidləri kimi qiymətləndirilir (Hacızadə, 2018).

Aforizmlər həm də dilin estetik və üslubi imkanlarını nümayiş etdirən xüsusi ifadə formasıdır. Onların yığcam və təsirli quruluşu fikrin daha aydın və yadda qalan şəkildə ifadə olunmasına imkan yaradır. Bu xüsusiyyət aforizmlərin geniş yayılmasına və insanların gündəlik nitqində istifadə olunmasına şərait yaradır. Müxtəlif dillərdə mövcud olan aforizmlərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə tədqiqatlar müxtəlif xalqların mədəniyyətini, düşüncə tərzini və dil xüsusiyyətlərini daha dərinlən anlamağa imkan verir.

İngilis və Azərbaycan dillərində aforizmlərin öyrənilməsi yalnız dil baxımından deyil, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələrin araşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Çünki aforizmlər insanların həyat haqqında ümumi düşüncələrini və ümumbəşəri dəyərlərini əks etdirir. Bir çox hallarda müxtəlif dillərdə fərqli formalarda ifadə olunsada, aforizmlərin

məzmununda oxşar fikirlərə rast gəlinir. Bu isə göstərir ki, insanların həyat təcrübəsi və mənəvi dəyərləri bir çox hallarda ortaq xüsusiyyətlərə malikdir (Johnson, 2016).

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində aforizmlərin araşdırılması dilin ifadə imkanlarını, mədəni xüsusiyyətlərini və semantik xüsusiyyətlərini daha dərindən öyrənməyə imkan yaradır.

Aforizmlər bədii və fəlsəfi fikrin qısa, lakin mənə baxımından dərin ifadə forması kimi dil və ədəbiyyatda mühüm yer tutur. Onlar insanların həyat təcrübəsindən, müşahidələrindən və düşüncələrindən yaranan ümumiləşdirilmiş fikirləri özündə birləşdirir. Aforizmlərin əsas xüsusiyyəti fikrin qısa və yığcam şəkildə ifadə olunmasıdır. Bu xüsusiyyət onların yadda qalan və təsirli olmasına səbəb olur. Aforizmlər yalnız bədii ədəbiyyatda deyil, həm də gündəlik ünsiyyətdə, publisistik mətnlərdə və elmi yazılarda istifadə olunan ifadə formalarından biridir (Kazımova, 2019).

İngilis dilində aforizmlər uzun illər ərzində müxtəlif yazıçıların, filosofların və ictimai xadimlərin əsərlərində formalaşmışdır. Bu aforizmlər adətən həyatın müxtəlif sahələri haqqında ümumiləşdirilmiş fikirləri ifadə edir. Zamanın dəyəri, zəhmətin əhəmiyyəti, bilik və təcrübənin rolu kimi mövzular ingilis aforizmlərində geniş şəkildə əks olunur. İngilis dilində olan bir çox aforizmlər qısa, aydın və məntiqli quruluşu ilə seçilir. Onların sadə dil quruluşuna malik olması fikrin daha asan anlaşılmasına və geniş auditoriya tərəfindən qəbul olunmasına imkan yaradır (Lewis, 1964).

Azərbaycan dilində aforizmlər isə əsasən klassik ədəbiyyat nümunələrində və xalq yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə olunur. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri öz əsərlərində hikmətli və düşündürücü fikirlərə xüsusi yer vermişlər. Bu fikirlər zaman keçdikcə aforizm xarakteri qazanmış və müxtəlif mənbələrdə istifadə olunmağa

başlamışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycan xalqının zəngin folklor irsi də aforizmlərlə zəngindir. Xalqın həyat təcrübəsi və müşahidələri nəticəsində formalaşmış atalar sözləri və hikmətli ifadələr də müəyyən mənada aforizm xüsusiyyətləri daşıyır (Nasiri, 2020).

Aforizmlərin hər iki dildə mövcudluğu dillər arasında həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərin mövcud olduğunu göstərir. Bəzi hallarda müxtəlif dillərdə olan aforizmlərin məzmunu eyni olur, lakin ifadə forması fərqli şəkildə təqdim edilir. Bu isə insanların həyat təcrübəsinin və ümumi düşüncə prinsiplərinin bir çox hallarda oxşar olduğunu göstərir. Məsələn, zəhmətin nəticəsi, vaxtın düzgün qiymətləndirilməsi və biliklərin əhəmiyyəti kimi mövzular demək olar ki, bütün xalqların aforizmlərində öz əksini tapır (Sharipov, 2018).

Aforizmlər həm də dilin üslubi imkanlarını nümayiş etdirən mühüm vasitələrdən biri hesab olunur. Onların quruluşunda metafora, müqayisə, bədii təsvir və digər ifadə vasitələrindən istifadə edilir. Bu xüsusiyyət aforizmlərin daha təsirli və yadda qalan olmasına kömək edir. Dilçilik baxımından aforizmlər semantik və üslubi xüsusiyyətlərin öyrənilməsi üçün də mühüm material hesab olunur. Onların tədqiqi dilin ifadə imkanlarını, məna qatlarını və üslubi xüsusiyyətlərini daha dərinləndirən anlamağa imkan verir (Tubau, 2020).

Aforizmlərin öyrənilməsi müxtəlif mədəniyyətlərin və xalqların düşüncə tərzini daha yaxşı başa düşməyə də kömək edir. Hər bir aforizm müəyyən bir dövrün sosial və mədəni mühitinin təsiri altında formalaşır. Bu səbəbdən aforizmlər yalnız dil vahidi deyil, həm də mədəni və tarixi məlumat daşıyıcısı kimi qiymətləndirilə bilər. İngilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan aforizmlərin araşdırılması bu dillərin ifadə imkanlarını və mədəni xüsusiyyətlərini daha aydın şəkildə göstərir.

Aforizmlər insanların həyat təcrübəsini, düşüncələrini və mənəvi dəyərlərini qısa, lakin dərin şəkildə ifadə edən xüsusi söz formalarıdır. Onlar həm ədəbiyyatın, həm də gündəlik ünsiyyətin mühüm elementləri hesab olunur. İngilis və Azərbaycan dillərində aforizmlər müxtəlif dövrlərdə formalaşmış və hər iki mədəniyyətin həyat fəlsəfəsini, sosial münasibətlərini və mənəvi prinsiplərini əks etdirən ifadələr kimi geniş yayılmışdır.

İngilis aforizmləri əsasən yazıçıların, filosofların və ictimai xadimlərin əsərlərində öz əksini tapmış, geniş auditoriya tərəfindən qəbul olunmuşdur. Azərbaycan aforizmləri isə klassik ədəbiyyat nümunələrində, xalq yaradıcılığında və atalar sözlərində özünü göstərmişdir. Hər iki dildə aforizmlərin quruluşu qısa və lakonik olsa da, ifadə etdiyi fikir çox vaxt geniş və dərin məna daşıyır. Bu xüsusiyyət onların yadda qalmasını və gündəlik nitqdə istifadəsini asanlaşdırır.

Müxtəlif dillərdə mövcud olan aforizmlərin müqayisəsi oxşarlıqlar və fərqliliklər haqqında məlumat verir. Oxşarlıqlar insanların ümumi həyat təcrübəsi və dəyərlərinin universallığını göstərir, fərqliliklər isə hər bir xalqın mədəni və tarixi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Aforizmlərin öyrənilməsi dilin semantik və üslubi xüsusiyyətlərini anlamağa, eyni zamanda mədəniyyətlərarası əlaqələri dəyərləndirməyə imkan yaradır (Ward, 2017).

Beləliklə, aforizmlər yalnız bədii ifadə vasitəsi deyil, həm də mədəniyyət və düşüncə tarixi haqqında məlumat daşıyan mühüm vasitədir. Onlar insanların dünyagörüşünü zənginləşdirir, fikir və duyğuların qısa, lakin təsirli şəkildə ifadəsinə imkan yaradır və ingilis və Azərbaycan dillərində dilin estetik və üslubi imkanlarını nümayiş etdirir.

İngilis və Azərbaycan dillərində aforizmlərin öyrənilməsi insanların düşüncə tərzini, mənəvi dəyərlərini və həyat təcrübəsini anlamağa imkan verir. Bu ifadələr qısa, lakonik olsa

da, geniş və dərin məna daşıyır, həm gündəlik ünsiyyətdə, həm də ədəbiyyatda əhəmiyyətli rol oynayır. Aforizmlər vasitəsilə dilin estetik və üslubi xüsusiyyətləri aydın şəkildə görünür, fikrin təsirli və yadda qalan formada çatdırılması mümkün olur.

Müxtəlif dillərdə mövcud olan aforizmlərin müqayisəsi həm oxşarlıqları, həm də fərqlilikləri ortaya çıxarır. Oxşarlıqlar insanların ümumbəşəri həyat təcrübəsinin və dəyərlərinin bir-birinə yaxın olduğunu göstərir, fərqliliklər isə hər bir xalqın mədəni və tarixi xüsusiyyətlərini əks etdirir. İngilis və Azərbaycan aforizmləri bu baxımdan həm dilçilik, həm də mədəniyyətlərarası tədqiqat üçün qiymətli mənbə təşkil edir.

Ümumilikdə, aforizmlər yalnız bədii ifadə vasitəsi deyil, eyni zamanda mədəniyyətin, bilik və təcrübənin qısa və təsirli formada ifadəsi kimi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar insanların dünyagörüşünü zənginləşdirir və dilin müxtəlif ifadə imkanlarını nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Bloom, H. (2015). *The art of the aphorism*.
2. Əliyev, R. (2017). *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı və aforizmlər*.
3. Hacızadə, M. Z. (2018). *Məntiqi İnkâr və aforizmlərin strukturu*.
4. Johnson, S. (2016). *English aphorisms and their origins*.
5. Kazımova, A. (2019). *Azərbaycan dilində hikmətli sözlər*.
6. Lewis, C. S. (1964). *Letters to Malcolm: Chiefly on prayer*.
7. Nasiri, F. (2020). *Azərbaycan klassik ədəbiyyatında aforizmlər*.
8. Sharipov, F. I. (2018). *The concept of negation in linguistics*.
9. Tubau, S. (2020). *The asymmetric behavior of English negative quantifiers in negative sentences*. Cambridge University Press.
10. Ward, S. (2017). *A dictionary of English proverbs*.

Ülkər Şahniyarova
Azərbaycan İdman Akademiyası
<https://orcid.org/0000-0002-5012-9086>
ulkar.shahniyarova@sport.edu.az

Formativ qiymətləndirmənin dil bacarıqlarının inkişafına təsiri

***Açar sözlər:** formativ qiymətləndirmə, özünəinam, rəy, ünsiyyət, dəstəkləyici mühit, emosional atmosfer*

***Keywords:** formative assessment, confidence, feedback, communication, supportive environment, emotional atmosphere*

İnsanların artan mobilliyi iki və ya daha çox dili mənimsəməyə başlayan və tez-tez ana dilindən fərqli bir dildə təlim alan uşaqların sayının artması deməkdir. Həmin şagirdlər məktəbə qəbul edildikdə çox vaxt bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. Onların çətinliklərinin əsas mənbəyi tədris dilini bilməməkdir. Onlar dilə sosial məqsədlər üçün, eləcə də akademik məqsədlər üçün ehtiyac duyurlar. İngilisdilli məktəblərdə həmin şagirdlər İkinci Dil kimi İngilis dili (ESL) şagirdləri kimi təsnif edilir və əlavə ingilis dili dəstəyi alırlar. Həmin şagirdlər tədris dili haqqında kifayət qədər məlumata malik olana qədər müxtəlif fənn sahələrindəki işlərində çətinlik çəkirlər. Fənn müəllimləri şagirdlərə dəstəkləyici mühitdə işləmək üçün imkanlar yaratmaqla həvəsləndirərlər də, bəzi şagirdlər tez-tez fəaliyyətlərdən uzaqlaşır və sakitcə özləri işləyirlər. Bu davranışın səbəblərini müəyyən etməyə çalışarkən əsas siniflərdəki emosional mühit şagird problemlərinin mümkün mənbəyi kimi tez-tez nəzərdən qaçırılır. Həmin şagirdlər siniflərə kifayət qədər yaxşı bilmədikləri bir dildən istifadə etmək qorxusu ilə daxil olduqda narahatlığın öyrənmə prosesinə təsir etməsi və özünəinamlarının zədələnməsi ehtimalı artır

(Mihaljević Djigunović, 2009). Şagirdlər tez-tez mürəkkəb fikirləri qeyri-kafi dil ilə ifadə etməyə çalışmaq kimi narahat vəziyyətə düşürlər və bu, qaçılmaz olaraq onların özünəinamına təsir göstərir. Özünəinam ikinci dil öyrənməsində vacib bir aspekt hesab olunur. Linqvistik özünəinam anlayışı Clément tərəfindən təqdim edilmişdir (1980) və insanın başqa bir dildə çıxış edə biləcəyinə inamla əlaqədardır. Clément (1986, s. 273) vurğulayır ki, “özünəinam birbaşa motivasiya və səriştə ilə bağlıdır”. Həqiqətən də, şagirdlərin öz bacarıqlarını qavraması onların sinif fəaliyyətlərində iştirak səviyyəsinə təsir göstərə bilər. Buna görə də, şagirdlərə əlavə dəstək verən dil müəllimləri adətən yalnız şagirdlərinin dil bacarıqları üzərində deyil, həm də şagirdlərin daha inamlı dil istifadəçiləri olmalarına kömək etmək üzərində işləyirlər. Arnold (2011, s. 16) bildirir ki, “hədəf dilini mənalı ünsiyyətdə istifadə etməkdə real nailiyyət əldə etmək özünəhörmətə aparən ən etibarlı yoldur”. De Andreas və Arnold (2009, s. 13) qeyd edirlər ki, “özünəhörmət uğurlu öyrənmə təcrübələri vasitəsilə inkişaf etdirilə bilər ki, bu da şagirdlərə özlərini “bacarıqlı” kimi görməyə imkan verir”. Şagirdlər ünsiyyət qurmaq istədikləri və bunu etməkdə özlərini təhlükəsiz hiss etdikləri vəziyyətlərə yerləşdirilməlidirlər. Şagirdlərin inkişafına kömək etmək üçün müəllimlər onları ruhlandırmaqlı və onların fəaliyyəti barədə vaxtında rəy verməlidirlər.

Qiymətləndirmə tədrisin ayrılmaz hissəsidir. Qiymətləndirmə təcrübələri narahatlığa səbəb olmayan şəkildə aparılmalıdır. Klark (2012, s. 28) tədris və qiymətləndirmənin əhəmiyyətini vurğulayaraq onların “motivasiya və özünəhörmətə dərin təsir göstərdiyini” qeyd edir. Gənc tələbələrə aparılan istənilən dil təliminin əsas məqsədi tələbələrin qarşılıqlı əlaqədə olmaları və dillə daha çox məşğul olmaları üçün imkanlar yaratmaqdır. Müvafiq qiymətləndirmə tapşırıqları tələbələrin maraqları və təcrübələri ilə əlaqəli və sinif

fəaliyyətlərinə bənzər formata malik olanlardır. Kameron (2001, s. 220) uşaqların sinif təcrübələrindən tanış olan qiymətləndirmə fəaliyyətlərindən istifadə etməyi təklif edir. Tanışlıq ünsiyyət səlisliyini vurğulamaqla səhv etmək qorxusu və uğur hissi ilə yaranan narahatlıq səviyyəsini azaltmağa kömək edə bilər. Formativ qiymətləndirmənin əsas məqsədi öyrənməni təşviq etməkdir və bu, qeyri-rəsmi və tez-tez baş verən bir şey kimi qəbul edilir. Bu, tələbələr və onların dil öyrənmə ehtiyacları haqqında məlumat toplamağa yönəlmişdir (Davidson və Leung, 2009, s. 397). Formativ qiymətləndirmə şagirdlərə öz performanslarını yaxşılaşdırmağa kömək edir və müəllimlər tədrisin hansı aspektlərinin dəyişdirilməli olduğunu müəyyən edirlər. Yeni bir şey öyrənmə prosesində olan şagirdlər bu yeni məzmunu tanış məzmunla inteqrasiya edir və bu şəkildə əvvəlki biliklərindən istifadə edirlər. Formativ qiymətləndirmə müəllimlərə şagirdlərinin hansı problemlərinin ola biləcəyini müəyyən etməyə kömək edən bir vasitədir (Murray və Christison, 2010). Şagirdlər həmçinin nə öyrəndiklərini və dil performanslarını yaxşılaşdırmaq üçün nələri dəyişdirməli olduqlarını başa düşməlidirlər. Formativ qiymətləndirmə tapşırıqları davam edir və müəllimə şagirdlərinə lazımı rəy bildirmək imkanı verir (Taras, 2005). Qiymətləndirmə tapşırığı müəllimlər və şagirdlər tədrisin növbəti addımı ilə bağlı qərarlar qəbul etmək üçün “şagird nailiyyətləri haqqında dəlillərdən...” istifadə etdikdə formativ olur (Wiliam, 2011). Bu cür tapşırıqlar şagirdlərə işləri ilə bağlı davamlı və mənalı rəylər təqdim etməlidir ki, bu rəylər müsbət və konkret olmalıdır, şagirdlərin artıq nə edə biləcəyini və nəyin təkmilləşdirilməli olduğunu bildirməlidir. Gözləntilər aydın şəkildə bildirilməlidir. Formativ qiymətləndirmənin ayrılmaz hissəsi müəllimin təsviri rəyi olmalıdır. Prolman (2017) qeyd edir ki, şagirdlərə effektiv rəy verildiyi siniflərdə nailiyyət təsviri rəyin olmadığı siniflərdəki nailiyyətdən xeyli yüksəkdir. Rəy formativ qiymətləndirmə

tapşırığına yönəldikdə şagirdlər işlərini təkrarlamaq üçün vaxt qazanacaqlar və bu yolla onlar öz göstəricilərini yaxşılaşdıracaqlar (Frey və Fisher, 2013). Buna görə də, təsviri rəy yalnız akademik nailiyyətləri deyil, həm də şagirdin özünəinamını artırır.

Formativ qiymətləndirmə həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün faydalıdır. Formativ qiymətləndirmə tez-tez öyrənmə üçün qiymətləndirmə adlanır və təlim prosesinin müxtəlif mərhələlərinə daxil edilə bilər. Diqqəti yekun qiymətləndirmədən formativ qiymətləndirmə tapşırıqlarına yönəltməklə müəllimlər şagirdlərin irəliləyişi haqqında daha çox məlumat əldə edirlər və bu, təlimata təsir göstərə bilər. Formativ qiymətləndirmənin tədrisi yaxşılaşdırmaq potensialı var. Bu kiçik miqyaslı tədqiqat müəllim və həmyaşıdlarından müntəzəm rəylərin gənc öyrənənlərin işinin keyfiyyətinə töhfə verdiyi fikrini dəstəkləyir. ESL təlimatı zamanı şagirdlər ehtiyac duyduqları dildən istifadə etməyi məşq edirlər və bu yolla tanımadıqları vəziyyətlərdə bildikləri dildən istifadə etməkdə inam qazanırlar.

Formativ qiymətləndirmə yüksək qiymətləndirmə deyil. Yaxşı atmosfer və qrup dinamikası yaratmaq sinif atmosferinə təsir göstərir və sinifdə müsbət atmosfer olarsa, şagirdlər rəylərə müsbət reaksiya verəcək və səhvlərindən dərs çıxarmağa daha hazır olacaqlar.

Ədəbiyyat

1. Arnold, J. (2011). *Attention to affect in language learning*. Cambridge University Press.
2. Arnold, J., və De Andrés, V. (2009). Developing emotional intelligence in language classrooms. *ELT Journal*.
3. Cameron, L. (2001). *Teaching languages to young learners*. Cambridge University Press.

4. Clark, I. (2012). Formative assessment: Assessment is for self-regulated learning. *Educational Psychology Review*, 24(2), 205–249.
5. Clément, R. (1980). Ethnicity, contact and communicative competence in a second language. In H. Giles, W. Robinson və P. Smith (Eds.), *Language: Social psychological perspectives*. Pergamon Press.
6. Clément, R. (1986). Second language proficiency and acculturation. *Journal of Language and Social Psychology*, 5(4), 271–290.
7. Davidson, C., və Leung, C. (2009). Current issues in English language teacher-based assessment. *TESOL Quarterly*, 43(3), 393–415.
8. Frey, N., və Fisher, D. (2013). *Checking for understanding: Formative assessment techniques for your classroom*. ASCD.
9. Mihaljević Djigunović, J. (2009). Individual differences in early language programmes. *Annual Review of Applied Linguistics*, 29, 199–213.
10. Murray, D., və Christison, M. (2010). *What English language teachers need to know*. Routledge.
11. Prolman, S. (2017). *The feedback process: Transforming feedback for professional learning*. Corwin.
12. Taras, M. (2005). Assessment – Summative and formative. *Active Learning in Higher Education*, 6(2), 151–166.
13. Wiliam, D. (2011). *Embedded formative assessment*. Solution Tree Press.

Fidan Abdinova

Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0009-0002-4996-9536>
abdinova.fidan2@mail.ru

Identification of Risk Groups Among Students

Keywords: *technology, students, psychology, steps, factors, mental*

Açar sözlər: *texnologiya, tələbələr, psixologiya, mərhələlər, psixi vəziyyət*

Identifying students who require psychological support is very important right now. This paper suggests creating a system for initial opinions concerning students at possible risk.

Technology must be quick and simple to use, with easily available resources, and funding should be accessible (Cooper, 2003).

Technology can help identify student groups that need more help from the counseling service because they are at higher risk of feeling lost. The aim is to build a setting that helps students from at-risk groups stay mentally healthy by stopping them from feeling disoriented and by giving them prompt care.

This technology should:

1. Find features and situations that might cause problems in students and reduce how often they face those issues.
2. Find things that directly change a student's mental health.
3. Carefully study a student's current mental state, noting features that might point to possible risks.
4. Decide which students need extra help from the school's counseling services.

You can apply this technology in four steps. First, study the personal traits of each student in a group (for instance, first-year students or students in a specific class) to find what makes them open to problems and what protects them. Next, study signs that show a social or mental problem is starting or getting worse in people with risk factors. Then, use the data you have gathered to do a full mental check-up on students who show signs of being at risk or moving toward developing bad habits. Finally, put consolidate the data you have. Then, decide to which group each student belongs to.

Bringing technology to life involves four steps:

1. Examine individual traits of students in a category (e.g., first-year students) to find what makes them vulnerable and what protects them.
2. Analyze indicators of socio-psychological disorders in people with risk factors.
3. Make a detailed psychological diagnosis of students showing vulnerability signs, using data collected in earlier steps.
4. Combine all the information to place the learner in a matching category.

These methods can be used at any educational point, but they are best applied during the first semester for new students and the first half-year for transfer students (Frost-Camilleri, 2025).

This stage involves analyzing the risks to students in the group regarding technology adoption. While individual factors or a mix of them don't always mean a student is vulnerable, they can suggest a possibility. Risks come from outside and inside.

External factors include quick social changes and more conflicts. Internal factors include long emotional stress, a desire to be perfect, high anxiety, sadness, fears, communication issues, and family problems. Also, people may use harmful defense behaviors more, like denial. At the same time, good behaviors, like making excuses, get weaker (Aloka, 2024).

We can learn about possible risks in a student through surveys, watching how they act in class, and talking to them and their parents.

A student moves to stage two if they show three or more internal risk factors.

Technology gives several clues that can point to a student's possible vulnerability or detachment from social and mental standpoints. Such actions include self-harm or aggression. Social and mental clues include problems in learning or the presence of social and mental threats. Communication clues include poor communication skills, a skewed sense of one's role in interactions, or firm demands from others (Northampton Community College, 2025, p. 40).

Reasons a student might have sought help from school psychologists include registration in specialized medical facilities or poor grades.

When a student shows three or more concerning signs, a full psychological assessment is advisable. This assessment should focus on the areas where these signs were noted.

Using data from earlier steps, the school psychologist can spot possible areas where a student may struggle. For deeper study, tools like social-psychological fitness tests or stress resistance measures can help find ways to cope with stress.

The last work phase includes a detailed look at what we found earlier. To see how well things went, we should check the data again at the beginning of the next school term. Repeating the psychological tests can also be beneficial. If there are new problems or worries, more testing and changes to the support plan might be needed.

In summary, education can be tough and affect students' mental state and progress. It's very important to find those who need extra help early on. We should learn how to assist them in adjusting to school, jobs, and everyday activities and then share

what we've learned with others. To handle these problems well, psychologists should learn useful ways to quickly spot risks, figure out what's causing them, and check on the student's general mental state. Current support systems aim to use what's available to give students proper mental and educational assistance.

References

1. Aloka, P. (Ed.). (2024). *Mental health crisis in higher education*. IGI Global.
2. Cooper, C. (2023). *An introduction to psychometrics and psychological assessment* (2nd ed.). Routledge.
3. Frost-Camilleri, L. (2025). *The art of re-learning: A guide to academic readiness*. OER Collective.
4. Northampton Community College. (2025). *Introduction to counselling* (OER). Zenodo.

Jalala Abdulmanafova

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

PhD student

<https://orcid.org/0009-0007-1699-4782>

calala.yahyali@arti.edu.az

Organization of the External Evaluation Process in General Education Schools

***Keywords:** external evaluation, evaluation report, development, organization of evaluation*

***Açar sözlər:** xarici qiymətləndirmə, qiymətləndirmə hesabatı, inkişaf, qiymətləndirmənin təşkili*

The Pedagogical Content of External Evaluation

Determining the quality of education in general education institutions requires the assessment of teaching and learning outcomes, which is one of the key factors (Mehrabov, 2007). In our country, the external evaluation of schools is carried out by the Ministry of Science and Education, the Institute of Education, and the Education Quality Assurance Agency. External evaluation may also be conducted by an independent evaluation consultant (Hungary) or an evaluation company commissioned by the school itself or its management team (MacBeath, 2006). In recent years, the primary function of external evaluations has been accountability. Since experts prepare and present reports to schools outlining their strengths and areas in need of development, evaluations also serve as an important tool for school improvement.

External Evaluation in the Context of the Azerbaijani Education System

In Azerbaijan's general education system, quality assurance mechanisms have, in recent years, entered a phase of institutional and pedagogical renewal. Reforms carried out in the direction of evaluating the performance of educational institutions demonstrate that it is necessary to analyze school activities not only in terms of outcome indicators but also in terms of process and management quality. In the Azerbaijani context, building the external evaluation mechanism on pedagogical foundations, enriching criteria with indicators related to teaching quality and the learning environment, and feeding results back to schools through methodological support structures can contribute to the formation of a more sustainable quality model. From this perspective, designing external evaluation not merely as an administrative control tool but as a platform for pedagogical development is of particular relevance.

The Organizational Model of the External Evaluation Process

The effectiveness of external evaluation depends less on how it is conducted and more on how it is structured. It functions as an independent system that objectively measures the quality of education in schools. The main objectives of this model are:

- To assess the compliance of school activities with established standards;
- To determine the quality indicators of teaching and management;
- To ensure the sharing of results with stakeholders (parents, leadership, the state);
- To promote the improvement of internal evaluation processes (Ofsted, 2023).

To achieve these objectives, external evaluators conduct assessments based on specific standards and criteria and then prepare detailed reports (Abdulmanafova, 2025). Relevant work is also being carried out in this field in our country. Detailed reports prepared on the basis of evaluation results are sent to the inspected school.

The external evaluation model usually consists of the following stages:

1. Preparation stage

The preparation stage includes determining the main purpose and scope of the evaluation. This involves defining the specific objectives, standards, and criteria according to which the educational institution will be evaluated. At this stage, the school to be evaluated is also informed in advance about the process.

2. Formation of the evaluation group

Experts participating in the process play a crucial role in conducting external evaluations and inspections. Team members should be qualified and impartial individuals with experience in relevant fields such as state education policy, curriculum development, assessment, and data analysis. They must thoroughly understand the purpose and methods of the evaluation and adhere to ethical standards throughout the process.

3. Selection of evaluation methods

After determining the purpose and scope, appropriate evaluation methods must be selected. These methods should align with the objectives of the evaluation and provide reliable data. Common evaluation methods include analysis of school documentation, classroom observations (lesson observations), surveys, and

interviews. When selecting methods, available resources and the experience of the evaluation team should be taken into account.

4. Data collection and observation

The evaluation team should collect data using a combination of qualitative and quantitative methods to gain a comprehensive understanding of the institution or educational program. This stage includes conducting interviews and focus group discussions with various stakeholders, observing lessons, analyzing samples of students' work, reviewing subject sample tests, and examining relevant documents and records. To ensure the accuracy and integrity of evaluation results, the data collection process must be systematic and reliable.

5. Data analysis

After data collection, the information must be comprehensively analyzed to obtain objective and well-founded conclusions. The collected data should be systematized and analyzed in accordance with the evaluation criteria. Quantitative data may be analyzed using statistical methods to identify patterns and correlations. Qualitative data, on the other hand, require a thematic analysis approach to identify recurring themes, opinions, and perspectives. To ensure the reliability of evaluation results, the analysis must be rigorous, transparent, and documented.

5. Preparation and presentation of the report

Evaluation results should be synthesized and effectively communicated to the educational institution and relevant stakeholders. For this purpose, a comprehensive evaluation report clearly presenting the findings and recommendations should be prepared. The report must be clear, concise, and supported by evidence derived from data analysis. It should not be merely descriptive but directive in nature.

Providing recommendations in four directions is considered more effective:

- Lesson organization;
- Student achievement;
- Management effectiveness;\
- Material and technical resources.

The report should reflect not only the data obtained during the evaluation but also proposals and development directions aimed at improving identified areas in need of enhancement. To ensure that external evaluation is more effective and useful, the report prepared based on monitoring results must be shared with the educational institution.

Feedback included in the report must follow certain principles. It should be clear and understandable, aligned with the evaluation criteria. From a practical standpoint, feedback should clearly identify detected problems, provide objective recommendations for addressing them, avoid excessive technical language, and offer guidance for future action. Considering that the purpose of evaluation is to promote improvement and that feedback is the primary mechanism for achieving this goal, the information provided should go beyond simple description, include guidance on necessary changes, and focus on resolving identified issues. In other words, feedback should be constructive and formative (Figueiredo, 2024).

Use of external evaluation results

After the evaluation process is completed and reports are delivered to the educational institution, the school should prepare a development plan to address areas requiring improvement. Since external evaluation reports provide an objective picture of teaching outcomes, an initial analytical breakdown and comparative analysis are necessary. The results

should be discussed collectively within the pedagogical council, school board, and subject methodical associations rather than treated individually.

External evaluation results should also be directly incorporated into the school's annual action plan, strategic development plan, methodological service plan, and teachers' professional development programs.

The theoretical analysis conducted and the comparative study of international experience demonstrate that the external evaluation mechanism in general education schools is an integral component of the education quality assurance system. The effectiveness of external evaluation depends not only on its grounding in normative frameworks but also directly on structuring its pedagogical content around development-oriented principles.

The research has determined that organizing external evaluation according to structured stages—preparation, data collection, analysis, report preparation, and use of results—is among the key factors ensuring the objectivity and reliability of the process. The analysis shows that evaluation models conducted solely for accountability purposes have limited impact on ensuring the sustainable development of schools. In contrast, integrating results into internal school management, methodological activities, and strategic planning processes transforms external evaluation into a genuine instrument of change.

References

1. Abdulmanfova, C. (2025). The experience of several european country in the direction of external evaluation of schools. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, Elmi əsərlər*.

2. Figueiredo, C. (2024). *External school evaluation feedback and school*. Porto, Portugal, pp. 131–132.
3. MacBeath, J. (2006). *School inspection and self-evaluation: Working with the new relationship*. Routledge.
4. Mehrabov, İ., & Cavadov (2007). *Ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə*. 189.
5. OECD. (2013). *Synergies for better learning: An international perspective on evaluation and assessment*. OECD Publishing.
6. Ofsted. (2023). *School inspection handbook*. Office for Standards in Education.

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Fəxriyyə Cəfərova, Tahirə Həsənova Müasir pedaqoji konsepsiyalar və qlobal təhsil sisteminin formalaşması	5
Sevinc Vəliyeva Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllimlərin peşəkar dayanıqlığının rolu	11
Yaqub Səmədov Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində metodik dəstəyin rolu.....	14
Nəzakət Yusifova Süni intellektin psixologiyanın inkişafına təsiri.....	17
Qızıltac Şahbazova Azərbaycanda pedaqoji elmin inkişafında özünü-təhsil və özünü-inkişaf problemləri.....	21
Nəzakət Yusifova, Sevda Kərimova Hədiyyə xanım Naxçıvanskinin qadın taleyi və mənəvi dəyərlər haqqında fikirləri	26
Şəhla Süleymanova Ailə mühitində estetik tərbiyə və uşaqlarda bədii yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı	29
Ülviyyə Nağıyeva İnklüziv təhsil zamanı şagirdlərin psixoloji hazırlığının əhəmiyyəti və pedaqoji fəaliyyətdəki rolu.....	33
Tamara Baxşəliyeva Məktəblərdə yeni dərsləklərlə işin aparılması qaydaları	38
Mehriban Babayeva İngilis dili dərslərində mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarığının formalaşdırılması.....	41

Afsana Huseynli	
The demographic situation of Azerbaijanis living in Yerevan in the 19th and early 20th centuries	45
Əfsanə Abdullayeva	
Təhsilin qloballaşması kontekstində pedaqoji problemlər	51
Gülşən Hacıbalayeva	
Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-emosional inkişafı	57
Günay Fərəcova	
Beynəlxalq təhsil məkanında pedaqogika elminin innovativ rolu.....	59
Günay Əliyeva, Məryəm Aslanova	
Müasir dövrdə ailə tərbiyəsinə təsir edən sosial və mədəni amillər	61
Ülkər Məhərrəmovə	
Frazeoloji vahidlərin tədrisində innovativ pedaqoji yanaşmalar.....	67
Kəmalə Bayramova	
Məktəbəqədər və autizm spektr pozuntulu uşaqlarda sensor ehtiyacların xüsusiyyətləri	71
Ülviyyə Fətəliyeva	
Müəllimlərin peşəkar ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması.....	77
Arzu Abdullayeva	
Müasir pedaqoji yanaşmaların ingilis dili dərslərində tətbiqi.....	82
Kifayət Hüseynova, Aidə Novruzova	
Nazirə Qənbərova	
Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların psixologiyasının həlli yolları	86
Günay İsmayılova	
Məktəblilərə bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin aşılmasında muğam nümunələrindən istifadənin mahiyyəti və məzmunu	94

Murad Kazımov	
Təhsilin qlobal inkişafında pedaqogika elminin rolu.....	100
Aygün Verdiyeva	
Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində ali təhsil müəssisələrində tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələləri	102
Arzu Abdullayeva	
Müasir pedaqoji yanaşmaların ingilis dili dərslərində tətbiqi.....	107
Tunay Nəcəfzadə	
İngilis və Azərbaycan dilində aforizmlər mövzusunda	111
Ülkər Şahniyarova	
Formativ qiymətləndirmənin dil bacarıqlarının inkişafına təsiri	117
Fidan Abdinova	
Identification of Risk Groups Among Students	122
Jalala Abdulmanafova	
Organization of the External Evaluation Process in General Education Schools.....	126

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Yasamal ray-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: educator.bek@gmail.com

Editorial address

AZ1073, Baku city,
Yasamal dist.,
AM.Sharifzade 19
Phone: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: educator.bek@gmail.com

İmzalandı: 27.03.2026
Onlayn çap: 03.04.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 8, 25 ç.v.
Sifariş: 157

aem.az saytında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Yasamal ray-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Signed: 27.03.2026
Online publication: 03.04.2026
Format: 60/84, 1/16
Stock issuance: 8, 25 p.s.
Order: 157

It has been published on aem.az
Address: Baku city, Yasamal dist.,
A.M.Sharifzade 19
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

